

T. C.
RİZE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
KELAM BİLİM DALI

**KADIZÂDE ERZURUMÎ VE KÂŞİF-U HÂLİ'L-MEVTÂ VE'L-BERZAH
ADLI RİSALESİ**
(Yüksek Lisans Tezi)

Muhammet Hanefi SULUOĞLU

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Salih Sabri YAVUZ

RİZE 2010

T. C.
RİZE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
KELAM BİLİM DALI

**KADIZÂDE ERZURUMÎ VE KÂŞİF-U HÂLİ'L-MEVTÂ VE'L-BERZAH
ADLI RİSALESİ**
(Yüksek Lisans Tezi)

Muhammet Hanefi SULUOĞLU

Tez Savunma Tarihi
21.06.2010

Tez jürisi üyeleri

Adı ve Soyadı İmza

Başkan: Doç. Dr. Salih Sabri YAVUZ

Üye: Doç. Dr. Nebi GÜMÜŞ

Üye: Yrd. Doç. Dr. Rifat Resul SEVİNÇ

Doç. Dr. Salih Sabri YAVUZ
Enstitü Müdürü
23.06/2010
Onay Tarihi

RİZE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu tezi bilimsel metotlara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak hazırlayıp sunduğumu, tezde bana ait olmayan tüm bilgi, düşünce ve sonuçları belirttiğimi ve kaynaklarını gösterdiğimi beyan ederim.

04/06/2010

İmzası

.....

Tezi Hazırlayan Öğrencinin
Adı ve Soyadı
Muhammet Hanefi SULUOĞLU

ÖNSÖZ

İnsanı kendi ruhundan üfleyerek yaratan celal ve ikram sahibi yüce Allah'a cc. hamd eder, onun kutlu elçisi sevgili peygamberimiz Muhammed Mustafa'ya salat ve selam ile başlarım.

Bilgi ve hikmet üzerine inşa edilen İslam medeniyetinin geleceğe taşınması müntesiplerinin gayretli çalışmalarına bağlıdır. Müslümanların 21. yy. ve ötesinde bir 'söz' olacaksa -ki olmalıdır- geçmişin ilim ve irfan birikimini günümüze taşıyıp gelenekle irtibat kurmaları hayati bir önem taşımaktadır.

İslam medeniyetinin hamiliğini yapmış olan Osmanlılar muhteşem mimari, askeri, iktisadi, musiki vb. eserlerin yanında büyük bir ilim mirası da bırakmışlardır. Bu eserler ülkemizin bir çok kütüphanesinde raflarda okuyucularını beklemektedir. İslami yazma eserler alanında dünyada ikinci olan Süleymaniye Kütüphanesi yüz binden fazla yazma eser barındırmaktadır.

El yazmaları ile ilgili sevindirici olan gerek Süleymaniye ve gerekse diğer kütüphanelerdeki eserlerin % 95i elektronik ortama aktarılmış olmasıdır. Ayrıca www.yazmalar.gov.tr'den bir çok yazma eseri bilgisayara indirmek için altyapı çalışmaları devam etmektedir.

Tanzimat'la başlayıp Cumhuriyet'le devam eden kırılma ve yaşadığımız sosyal, siyasi, ekonomik, kültürel travmaların, ecdadımızın ürettiği ilmi birikim ve irfan mektebinden yoksun olmamızla inkar edilemez bir ilişkisi vardır. Başkalarına gölgelik olacak çınarlar olmak yerine, toprakla irtibatı zayıf, rüzgara dayanmaya çalışan fidan misali bir durumda olduğumuz kanaatindeyim. Bu bağlamda son zamanlarda akademik mahfillerde önemli bir yer teşkil etmeye başlayan edisyon kritik çalışması yapmayı düşündük. Zira geçmişten günümüze taşınan her satırın geleceğimizi kurgulamada bizlere rehberlik edeceğine inanıyoruz.

Tez konumuz 17 ve 18. yy.larda Erzurum'da yaşamış, on beş yıl müftülük, otuz yılı aşkın müderrislik görevinde bulunmuş ve yirmiye yakın eser yazmış olan Muhammed Arif b. Muhammed Kadızâde Erzurumî'nin hayatı, eserleri ve kabir ahvali hakkındaki risâlesidir. Esas olarak tezimiz Kadızâde'nin "Kâşif-u hâli'l-

mevtâ ve'l-berzah” Risâlesinin tahkik edilip gün yüzüne çıkarılması amacına yöneliktir. Bu itibarla daha ziyade edisyon kritik üzerinde durduk. Eserin konusu olan ahiret ve berzah ile ilgili meseleleri detaya girmeden okuyucuya perspektif sunma amacıyla genel hatlarıyla ele aldık.

Birinci bölümde sınırlı kaynaklardan istifade ederek hayatını yazmaya gayret ettik. Eserlerini Risâlelerinden örnek varaklar sunarak başta Süleymaniye Kütüphanesi ve Kültür Bakanlığı el yazmaları sitesi¹ olmak üzere diğer yazma eser kütüphanelerinden istifade ederek derlemeye çalıştık.

İkinci bölümde Risâlenin konusunu teşkil eden kabir ahvalini özet olarak sunmaya, Risâlenin nüshalarını tanıtip muhtevasını ortaya koymaya çalıştık. Son olarak metnin orijinalini ilgili bölümde ifade ettiğimiz usul çerçevesinde yazarak tezimizi tamamladık.

Eksik ve kusurlarıyla tamamlayabildiğimiz bu tezimizde eğitim hayatı boyunca rahle-i tedrisinde bulunduğum bütün hocalarım, dostlarım ve ailemin katkı ve duası vardır. Onlara her zaman müteşekkirim. Bizi sürekli çalışmaya teşvik eden ve metinleri okumada yardım eden değerli dostlarım M. Fatih Kılıç, Mahmut Kervan ve Oktay Demirbaş’a minnettarım. Tezimizin tamamlanmasında katkısı olan M. Fesih Herkul, Doç Dr. A. İshak Demir, Prof. Dr. Sadi Çögenli ve Prof. Dr. Süleyman Mollaibrahimoğlu hocalarıma teşekkür ediyorum. Gerek tez konusunun tespiti ve gerekse tamamlanması sürecine kadar bize rehberlik eden, mütebessim bir yüzle sabır gösteren değerli hocam ve danışmanın Doç. Dr. Salih Sabri Yavuz’a şükranlarımı sunuyorum.

Gayret bizden başarı Allah’tandır.

Muhammet Hanefi SULUOĞLU
Fatih/İSTANBUL
1431/2010

¹www.yazmalar.gov.tr.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	4
KISALTMALAR	8

BİRİNCİ BÖLÜM HAYATI VE ESERLERİ

I. HAYATI	10
A-Adı ve Künyesi:	10
B-Öğrenim Hayatı:	11
C-Hocaları:	12
D-Görevleri:	13
E-Kadızâde Erzurumî ve İbrahim Hakkı:	13
F-İlmi Kişiliği:	16
G-Vefatı:	17
II- KADIZÂDE ERZURUMÎ'NİN ESERLERİ	18
A-Kitap ve Risâleleri	18
B-Kendisine İsnad Edilen Eserler	51
C-Kadioğlu Medresesi	60

İKİNCİ BÖLÜM

KABİR AHVALİ VE KADIZÂDE ERZURUMÎ'NİN KÂŞİF-Û AHVAL'İL- MEVTA VE'L-BERZAH RİSALESİ

I. KABİR AHVALİ TARTIŞMALARINA GİRİŞ	62
A-Kabir Sualleri ve Münker-Nekir Melekleri	63
B-Kabir Azabı ve Nimeti	65
C-Kabir Sorgu ve Kabir Azap-Nimeti Bağlamında Ruh-Beden İlişkisi	69
D-Kabir Ziyaretleri	70

II. KAŞİF'Ü AHVALİ'L-MEVTA VE'L-BERZAH RİSALESİ	72
A-Eserin Nüshaları ve Tanıtımları	72
1- Esad Efendi Nüshası:.....	73
2- Bağdatlı Vehbi Efendi Nüshası:	74
3- Nafiz Paşa Nüshası:.....	75
B-Risâlenin Neşrinde Takip Edilen Usul:	76
III. RİSALENİN MUHTEVASI	77
SONUÇ	84
KAYNAKÇA.....	86
KAŞİFÜ AHVALİ'L-MEVTA VE'L-BERZAH RİSALESİNİN TAHKİKİ NEŞRİ	90
ÖZET.....	90
ABSTRACT.....	123
ÖZGEÇMİŞ	124

KISALTMALAR

- Age. : Adı geçen eser.
Agm. : Adı geçen makale.
as. : Aleyhisselam.
ay. : Aynı yer.
b. : bin/ibn.
bkz. : bakınız.
c. : Cilt.
cc. : Celle celâlûhu.
DİA. : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.
h. : Hicri.
Hz. : Hazreti.
Krş. : Karşılaştırınız.
Ktp. :Kütüphane
m. : Miladi.
nr. : Numara.
nşr. : Neşreden.
ö. : Ölümü.
s. : Sayfa/sayı.
ss. : Sayfadan sayfaya.
s.a.v. : Sallelahu aleyhi vesellem.
thk. : Tahkik.
trc. : Tercüme eden.
ts. : Tarihsiz.
vb. : Ve benzerleri.
vr. : Varak.

BİRİNCİ BÖLÜM

KADIZÂDE ERZURUMÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

I. HAYATI

A-Adı ve Künyesi

Kendi eserlerinde adı Kadızâde Mehmed² olarak kayıtlı olan müellifimizin tam adı Mehmed Arif b. Mehmed,³ diğer bir okuyuşla Muhammed Arif bin Muhammed⁴ olarak verilmektedir. Erzurum doğumlu olduğu bilinen müellifin⁵ hayatı hakkında bilgiler veren kaynaklarda doğum tarihi ile ilgili hiçbir kayıt mevcut değildir.⁶

Kaynaklardan anladığımıza göre babası öldükten sonra, annesi İspir kadısı ile evlendiğinden üvey babasına nispetle “Kadızâde” olarak lakaplanmıştır. Ayrıca İspir kazasında neşv ü nema bulunduğundan “İspirî” olarak da meşhur olmuştur.⁷ Erzurum tarihi ile ilgili yapılan çalışmalarda “İspirî” olarak anılmasına karşılık Osmanlı ilim tarihinde “Erzurumî” nisbesi ile anılmıştır.⁸

Süleymaniye Yazma Eserler Katalogunda ismi ayrıntılı olarak şöyle kaydedilmiştir. “Muhammed Arif bin Muhammed Kadızâde el-Erzurumî,”⁹ Kültür Bakanlığı Yazma Eserler Katalogunda ise şöyledir. “Kâdî-zâde Mehmed

² Kadızâde Muhammed Arif b. Muhammed el-Erzurumi, *Bahr’ul-Risâle*, Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hüsni Paşa, nr. 387, varak 6a.

³ Sait Uylaş, “Erzurumlu Kadızâde Mehmed Efendi ve Kur’an’a Dair Bir Risâlesinin Tanıtımı”, *Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu*, s. 515

⁴ [www.suleymaniye.gov.tr/ Yordam. htm](http://www.suleymaniye.gov.tr/Yordam.htm).

⁵ Mehmed Nusret, *Tarihçe-i Erzurum-Yahut Hemşehrilere Armağan*, Ali Şükrü Matbaası-İstanbul 1338/1920, s. 100.

⁶ Mehmed Nusret, age, s. 100; İbrahim Hakkı Konyalı, Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi, İstanbul 1960, s. 507; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hadiyyat al-Arifin-Asma’al Muallifin ve Asar al-Musannifin*, İstanbul 1955, II, s.333; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Ankara 2000, I, 404.

⁷ Mehmed Nusret, age, s. 100; Konyalı, age. s. 507; Uylaş, agm. s. 515; Asım Yediyıldız-Nilüfer Ateş, Erzurumlu Kadızâde Efendi’nin Vasiyetnamesine Tahlili Bir Bakış, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/2, s. 310.

⁸ Bağdatlı İsmail Paşa, age, II, 333.

⁹ [www.suleymaniye.gov.tr/ Yordam. htm](http://www.suleymaniye.gov.tr/Yordam.htm).

Arif b. Mehmed Erzurûmî.”¹⁰ Bizler bu çalışmamızda müellifin adını hem zaman tasarrufu, hem de tekrardan kaçınmak için Kadızâde Erzurumî, Kadızâde veya Erzurumî olarak kullanacağız.

B-Öğrenim Hayatı

Kadızâde Erzurumî temel eğitimini İspir’de yapmış¹¹ ve devamında medrese eğitimini Erzurum’da tamamlayıp icazet almıştır.¹²

Erzurum’daki tahsilinin ardından İstanbul’a gelerek ikinci bir icazet almaya muvaffak olmuştur.¹³ İkinci icazetnameyi dönemin meşhur âlimlerinden Kazâbâdî (ö. 1750/1163)¹⁴ namıyla meşhur Ebu’n-Nâfi’ Ahmed bin Muhammed bin İshak’tan almıştır. Dersaadetteki öğrenim hayatında Kadızâde Erzurumî’nin zekâsının işaretlerini veren şöyle bir olay nakledilir. Kazâbâdî hoca bir gün Beyzavi Tefsirini¹⁵ okutuyorken “¹⁶”¹⁶ وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ” ayeti celilesinin tefsirindeki ibarede bir vav (و) harfinin nahiv bakımından hangi manayı ifade edeceği konusu üzerinde durmuş, konu üzerinde hoca ile muhataplar (talebeler) arasında çok sayıda müzakere yapılmasına rağmen bir neticeye varılmadan topluluk dağılmıştı. Ertesi gün alışıldığı gibi aynı konu üzerinde tekrar toplanarak müzakere edilirken hoca o güne kadar pek dikkatini çekmeyen Kadızâde Erzurumî’ye yönelerek fikrini sorunca Kadızâde hemen; “Muhterem hocalar! Boşuna düşüncelerinizi yorup duruyorsunuz, vav (و) harfi bu ibarede hiçbir anlam ifade etmez, müstensihin kaleminden yanlışlıkla yazılmıştır” diye karşılık verir ve orada bulunanların tümünün aklına böyle bir yaklaşımın gelmemiş olması hasebiyle ilmi hakkı teslim edilir ve ilim erbabı tarafından iltifat görür.¹⁷

¹⁰ www.yazmalar.gov.tr.

¹¹ Konyalı, age. s. 508.

¹² Mehmed Nusret, age. s. 100; Uylaş, agm. s. 515;Konyalı, age. s. 508.

¹³ Uylaş, agm. s. 515; Konyalı, age. s. 508; Mehmed Nusret, age. s. 100.

¹⁴ Bir sonraki konu başlığında hayatını anlatacağız.

¹⁵ Geniş bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Beyzavi”, *DİA*, VI, ss. 100-103.

¹⁶ İsra 17/70.

¹⁷ Mehmed Nusret, age. s. 100; Uylaş, agm. s. 515.

C-Hocaları

Kadıızâde'nin Erzurum'da hangi hocalardan ders aldığı hususunda hiçbir kayda ulaşamadık. Ancak çağdaşı ve hemşerisi olan Muhammed Hazık Efendi'nin (ö.1176/1763) meşhur hocaları hakkında malumata sahibiz.¹⁸ Dolayısıyla Erzurumî'nin de aynı hocalardan ve medreselerden ders aldığını söyleyebiliriz. Bu hocalar içinde İhlasiyye Medresesi Müderrisi Ömer Efendi, Feyziyye Medresesi Müderrisi Ebubekir Efendi'leri sayabiliriz.¹⁹ Ayrıca müellifimizin hocası olan Kazâbâdî Ahmed Efendi Muhammed Hâzık Efendinin de hocasıdır.²⁰

Kazâbâdî Ahmed Efendi Tokat'a bağlı Kazâbâd'da (Kazova) dünyaya geldi. Doksan yaşlarında öldüğüne göre 1070/1660 yılından sonra doğduğu söylenebilir. Tam künyesi Ebu'n-Nafi' Ahmed bin Muhammed bin İshak'tır. İlköğrenimini memleketinde yaptıktan sonra Tokat'a gitti. Burada Âmid'li Yusuf, Turhallı Osman ve Zorluzade Hasan efendilerden ders aldı. Özellikle Tefsirî Mehmed Efendi'den geniş ölçüde istifade etti.

1115/1703 senesinde İstanbul'a geldi ve Süleymaniye Camii'nde ders vermeye başladı. 1121/1709 yılında 60 akçeli müderris rütbesine yükseltildi, bu arada Kütüphane-i Hümâyun hocalığı da kendisine verildi. 1146/1733'de Selanik'e tayin edildi. 11537/1740'da mevleviyet rütbesine terfi etti. 1158/1745'de yılında Mekke-i Mükerrreme kadılığına tayin edilen Kazâbâdî 1163/1750'de bu görevden azledildikten sonra İstanbul'a döndü ve 25 Rebiulahir 1163/3 Nisan 1750 tarihinde vefat etti.²¹

¹⁸ Hüseyin Güfta, *Erzurumlu Şair Hazık*, Erzurum Kitaplığı Yayınları, İstanbul 2001, s. 19.

¹⁹ Güfta, age, s. 19.

²⁰ Güfta, age, s. 19.

²¹ Mustafa Öz, "Kazâbâdî", *DİA*, XXV, 120-121; Bursalı Mehmed Tahir, I, 404; Bağdatlı İsmail Paşa, age, II, 334; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, Ravza yayınları, İstanbul 2008, II, 717.

D-Görevleri

Kadıızâde Erzurumî, İstanbul'dan ikinci diplomayı aldıktan sonra memleketi Erzurum vilayetine döndü. Ardından Erzurum'da eğitime devam etmekte olan Sultaniye Medreselerine Müderris rütbesiyle tayin edildi.²² Daha sonra Sultaniye Medreselerindeki müderrislik görevine devam ederken aynı zamanda Erzurum Müftüsü olarak görevlendirildi.²³

Erzurum müftülüğü görevini 15 yıl boyunca sürdüren Kadıızâde'nin Sultaniye Medreselerinde kaç yıl görev yaptığı ise tam olarak bilinmemektedir. Erzurumî 15 yıl gibi uzun bir süre Erzurum gibi önemli bir ilim merkezinin müftülük görevini üstlendiği için el-Müftî lakabıyla da anılmıştır.²⁴

E-Kadıızâde Erzurumî ve Erzurumlu İbrahim Hakkı

Kadıızâde Erzurumî yaşadığı dönemde yaygın olan medrese tekke çatışma-tartışmalarında medrese tarafında yer aldığını başvurduğu kaynaklardan anlayabiliriz. Kendisi resmi görevlerde bulunmuş, herhangi bir tarikata intisap etmemiştir. Zahir âlimlerden olup, tasavvuf ve tarikat erbabını sürekli tenkid ettiğinden çağdaşı İbrahim Hakkı (ö. 1194/1780)²⁵ tarafından pek sevilmediği ve aşağıdaki beyitle yerildiği rivayet edilmiştir. Hatta Mesih İbrahimhakkıoğlu'nun ifadesine göre ilk yerdiği kişidir.²⁶

“Birunundan nümayişler heman aynı derunidir

Anınçün kâmet-i Müfti Efendi eğri büğrüdür.”²⁷

²² Konyalı, age, s. 508; Mehmed Nusret, age, s. 100; Yediyıldız, agm, s. 311; Uylaş, agm, s. 517.

²³ Konyalı, age, s. 508; Bursalı Mehmed Tahir, age, I, 404; Mehmed Nusret, age, s. 508; Uylaş, agm, s. 517; Yediyıldız, agm, s. 311.

²⁴ Bağdatlı İsmail Paşa, age, II, 333; Kadıızâde Erzurumî, agy, vr. 6a.

²⁵ Geniş bilgi için bkz. Mustafa Çağrırcı, “İbrahim Hakkı Erzurumi”, *DİA*, XXI, 305-311.

²⁶ Mesih İbrahimhakkıoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, İstanbul 1973, s. 91.

²⁷ Konyalı, age, s. 508; Mehmed Nusret, age, s. 101; Uylaş, agm, s. 517; İbrahimhakkıoğlu, age, s. 91.

Kadıızâde Erzurumî fiziki olarak kambur, koca burunlu, yüzü benli ve büyük sarık kullanan birisidir.²⁸ İbrahim Hakkı bu hicvi ile Kadıızâde'nin görünüşünün çirkin olmasını onun kalbinin kötü fikirlerle dolu olduğuna delil getirmektedir.²⁹

Müellifin İbrahim Hakkı ile bir başka tarihi karşılaşması din-bilim tartışmalarına konu olmuştur.³⁰ Ayrıca Osmanlı düşünce tarihinde medrese tekke çekişmesinin bir örneği de olan aşağıda aktaracağımız “tartışma” kaynaklarımızda iki farklı şekilde yer alır. Burada bu rivayetlerle ilgili olarak şu hususu belirtmek isteriz. Bu rivayetler İbrahim Hakkı “tarafdarları” tarafından gelen rivayetlerdir. Şifahi olarak kaynaklarımıza ulaşan³¹ ve üslup olarak sorunlu olmasına rağmen bu rivayetleri olduğu gibi buraya alacağız. Kadıızâde ile İbrahim Hakkı'nın bir ilim meclisinde karşılaşması hakkındaki ilk rivayet şöyledir;

“Erzurum Müftüsü olan Kadıızâde Muhammed Arif b. Muhammed el-Erzurumî, geniş bir halk topluluğu tarafından sevilen, sayılan ve kendisini hicveden İbrahim Hakkı'yı kıskanmaktaydı, bu yüzden ona karşı cephe aldı. Doğruluğu ispatlanmamış bir söylentiye göre, müftü bazı dar görüşlü mollalardan bir meclis toplayarak İbrahim Hakkı'yı sorguya çağırmış ve “Molla! Sen bir supara yazarmışsın, yerden gökten dem vururmuşsun, şer-i şerife uymayan şeyler karalarmışsın!... Nice olur?” diye sorguya başlamış. Bu söylentiye aktaran Mesih İbrahimhakkıoğlu'nun belirttiğine göre, İbrahim Hakkı, müftü ve yandaşlarına Marifetname'yi gösterip kitabın hangi kısmının şeriata aykırı olduğunu sorunca, mollalar kitapta şeriata ters düşen bir yer bulamamışlar ve hepsi pişman olmuş, dağılmışlar.”

²⁸ Konyalı, age, s. 508; Mehmed Nusret, age, s. 101; Uylaş, agm, s. 517; İbrahimhakkıoğlu, age, s. 91.

²⁹ Mehmed Nusret, age, s. 101; Uylaş, agm, s. 517.

³⁰ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlılar ve Bilim*, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2007, s. 163.

³¹ İbrahimhakkıoğlu, age, s. 91.

İbrahim Hakkı'nın torunlarından olan Mesih İbrahimhakkıoğlu, ağabeyinden duyduğu bu hadiseyi, gerçekliğine herkesin inandığı bir söylenti olarak aktarmaktadır.³²

Kadıızâde Erzurumî ile İbrahim Hakkı'nın karşılaşması hakkındaki ikinci rivayet ise şöyledir.

"Zamanın dar kafalı softa güruhu ve "rüsüm uleması" denilen zahir şeriatçılar, İbrahim Hakkı'yı çekemediklerinden yahut -her büyük adama yapıldığı gibi -yazdığı eserleri anlamayıp küfür isnat ettiklerinden, kendisini heyet huzurunda sorguya çekmeye karar verirler. Kalabalığın içinde zamanın müftüsü, ulemadan geçinen sarıklı sınıfta başköşeye kurulmuş, fen ve fikir adamlarına, tas.a.v.vuf düşmanlarına elebaşılık ediyorlar. Bunlardan başka mecliste İbrahim Hakkı'nın meşhur muarızlarından Kadıızâde Mehmed Efendi, onun birinci sınıf talebelerinden olup "Beyzavi Tefsiri" üzerine "Ta'likat" yazan Kürt Maksut Efendi... İbrahim Hakkı içeriye girer girmez kendisine kötü bakarak adeta azarlar gibi sorulan ilk soru şudur:

—Molla, sen bir kitap yazmışsın... İçinde yıldızlardan, ay ve güneşten, gökyüzünden bahsederek Allah'ın işine ve hikmetine karışmakta imişsin. Bunun dinsizlik olduğunu, insanı küfre götüreceğini bilmiyor musun? Söyle bakâlim ne cevap vereceksin?

İbrahim Hakkı bakmış ki bunlara akıl, mantık ve ilim yoluyla söz anlatmanın imkânı yok... Evvela reisin gururunu okşayıp işi tatlıya bağlamak ister. Mahcup ve nadim bir halde Hâzık Efendi'nin (ö.1763) yanına sokulur, kendisine yavaşça:

Henüz pek çok noksanı olduğunu, bunları tamamlamak için kendisinin ilminden, fazlından istifade etmek ihtiyacı duyduğunu, bu sebeple yeniden ders almak istediğini, hatalarını, eksiklerini belki bu suretle düzelteceğini, kendisini

³² İbrahimhakkıoğlu, age, s. 91; İhsanoğlu, age. s.163.

minnettar bırakacak olan böyle bir lütfün esirgenmeyerek ihsan edilmesini kalabalığın içinde ricada bulunur.

Bu tatlı ve mütevazi yalvarış Hâzık Efendi'nin³³ hoşuna gider, ulemalık gururunu kabartır. Düşüncelerini hemen değiştirerek İbrahim Hakkı'ya sahip çıkar. Heyete karşı yumuşatıcı sözler söyleyerek işi yatıştırır. İbrahim Hakkı'da bu suretle mühim bir vartadan kurtulmuş olur."³⁴

Kaynaklarda ulaştığımız bu tartışmanın, aynı olayın iki ayrı rivayeti olabileceği gibi, iki ayrı zamanda gerçekleşmiş olaylar da olabilir. Zira elimizde kesin delil mevcut değildir. Ancak burada ifade etmeden geçemeyeceğimiz husus; İslam düşüncesinin zenginliği olarak ele alabileceğimiz ulemanın tartışmalarını, fikir teatilerini tarafgirlik ve taassupla ifade ettiğimizde olayın nasıl mecrasından çıktığını göstermesi açısından bu rivayetler dikkate değerdir.

F-İlmi Kişiliği

Kadıızâde'nin biyografisi ile ilgili geniş kaynaklara sahip olmadığımızdan çevresinde ne kadar ve nasıl tanındığı hususunda bilgi ve belgelerimiz mevcut değildir. Kadıızâde'yi ilim irfan merkezi konumunda olan Erzurum vilayetinde 15 yıl müftülük görevinde bulunmasının ehemmiyeti ve kaleme aldığı onlarca kitap ve Risâleler üzerinden tanımaya çalışacağız. Zira âlimlerin 'fişkirdiği bir toprak' olarak tanımlayabileceğimiz Erzurum³⁵ vilayetinde 15 yıl müftülük görevinde bulunmak ciddi bir ilim-irfan isteyen bir durumdur. Müftülük göreviyle beraber 30 yılda tamamladığı ve her bir fetvasının kaynağını vererek yazdığı 370 varaklık (740 sayfa) "Bahru'l fetâva" adlı eserini onun bilgi birikiminin işaretleri olarak görmekteyiz.

³³ Güfta, age, s. 9-23.

³⁴ Güfta, age, s. 19; C. Server Revnakoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnamesi*, İstanbul 1961, s. 32-35.

³⁵ Erzurum âlimleri hakkında geniş bilgi için Mehmed Nusret'in *Tarihçe-i Erzurum* adlı eserine bakılabilir.

Müellifin ilmi şahsiyetini anlayabilmek için öncelikle onun medrese eğitimini Erzurum ve ardından İstanbul'da tamamlamış olduğunu belirtmemiz gerekir. Erzurumî klasik Osmanlı uleması olup, şerh vb. çalışmalarının yanında özgün eserler de kaleme almış, çoğunlukla eserlerini İslami ilimlerin temeli olan kelim ve fıkıh alanında vermekle beraber İslami ilimlerin diğer dallarında da hadis, tefsir, Arap dili, tasavvuf vb. Risâleler yazmıştır.³⁶

Kadıızâde Erzurumî'nin çevresindeki ulemadan farklarında birisi de Birgivî Mehmed Efendi (ö. 981/1573) ile başlayan "Kadıızâdeliler" ekolüne bağlı olmasıdır. Kadıızâde Erzurumî'nin Birgivî ekolünü takip ettiğini eserlerindeki referanslardan, biyografisinde yazdığımız gibi İbrahim Hakkı ile ilişkisinden ve Birgivî'nin eserlerini şerh edip ondan hocası olarak ve sitayişle bahsetmesinden anlayabiliriz.

Müellifimizin yaşadığı dönemde çevresinde kendisinden fikirleriyle, eserleriyle söz ettirmiş bir Osmanlı âlimi olduğunu belirterek, onun ilmi değerinin anlaşılması bağlamında eserlerinin Osmanlı'nın ilim merkezi olan vilayetlerdeki kütüphanelerde yer aldığını ifade etmeliyiz.³⁷

G-Vefatı

Kadıızâde'nin kaç yıl yaşadığını bilemiyoruz. Onun vefat tarihini kaynaklarımızın hepsi hicri olarak 1173 olarak vermektedir.³⁸ Bu tarih Miladi olarak 1759-1760 yıllarına tekabül eder.

Kadıızâde Erzurumî'nin kabri, Erzurum Çat yolu üzerinde birçok ulemanın metfun olduğu Tuzcu köyündeki kabristandadır. Mezar taşında "el-merhum el-mağfurun lehu Kadıızâde Muhammed el müftî bi-Erzurum rahmetullahi 'aleyhi sene:1172 h. 21 Ramazan" yazmaktadır.³⁹

³⁶ Bir sonraki bölümde eserlerinin listesini vereceğiz.

³⁷ Ayrıntılı bilgi için Eserleri bölümüne bkz.

³⁸ Mehmed Nusret, age, s. 101; Bağdatlı İsmail Paşa, II, 333; Bursalı Mehmed Tahir, age, I, 404; Konyalı, age, s. 508.

³⁹ Uylaş, agm, s. 518.

II. ESERLERİ

A-Kitap ve Risâleleri

Bu bölümde Kadızâde'nin İslami ilimler hakkındaki birikimini ortaya koyan eserlerini ele alacağız. Hiçbir eseri matbu olmayan Kadızâde Erzurumî'nin eserleri, ülkemizin pek çok kütüphanesinde bulunmaktadır. Eserlerinin çoğu kelam ile ilgili konuları ihtiva etmektedir.

Kadızâde Erzurumî, eserlerine genel olarak yazma sebebini açıklayarak başlar. Eserlerini Arapça olarak telif etmiştir. Hanefi-Maturidi çizgisinde bir inanç ve düşünce anlayışına sahip olan müellif genel olarak eserlerinde Hanefi-Maturidi ekolün temel kaynaklarına atıfta bulunmuştur.

Kadızâde'nin eserlerini tespit ederken öncelikle Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Katalogundan istifade ettik. Kültür Bakanlığı El Yazmaları Katalogu da bize yol göstermiştir. Elimizden geldiği kadar eserlerinin bütününe ulaşmayı ve bu konuda en kapsamlı bilgileri araştırmamızda ortaya koymayı hedefledik. Çalışmamız Kadızâde ve eserleri hakkında bilgi almak isteyenlere yeterince yardımcı olabilecektir.

“Tarihçe-i Erzurum” müellifi Mehmed Nusret eserinde Kadızâde Erzurumî'nin varislerinin kütüphanesinde Birinci Dünya savaşı'na kadar kendi el yazısı ile 23 cilt eserinin olduğunu⁴⁰ söylemesine karşın çoğunluğu birkaç varaktan oluşan toplam 19 eserine ulaştık. Çalışmamız esnasında tespit edebildiğimiz eserleri ve nüshalarını tek tek ele alacağız.

⁴⁰ Mehmed Nusret, age. s. 101.

1-Bahru'l-fetâvâ (بحر الفتاوي)

Bahru'l-fetâva⁴¹ Kadızâde Erzurumî'nin en hacimli ve önemli eseri olarak gözükmektedir. Kendi ifadesine göre eserini 30 yıla yakın bir sürede verdiği fetvaları bir araya getirmek suretiyle oluşturmuş ve hicri 1161 yılında tamamlamıştır. Eserin baş tarafında, değişik nüshalarında farklı sayıda başlıktan oluşan ve her başlığın sayfa numarası verilen bir fihrist yer almaktadır. Taharet, Salat ve Zekat bahisleri ile başlayan eser Mezhep Değiştirme, Hünsa'nın hükmü ve Miras bahisleri ile son bulmaktadır.

Eser soru cevap şeklinde hazırlanmış, kısa cevaplarla birlikte fetvanın delili de bazen bir bazen birkaç kaynağıyla zikredilmiştir. Ayrıca soru üslubuşu olursa, ...bu olursa fetvası ne olur? şeklinde ve genellikle "Zeyd" öznesiyle sorulmaktadır. Eserde soru ve cevap kısımları Osmanlıca, bu cevaplara kaynaklık eden bilgiler ise Arapça olarak yazılmıştır.

Bir örnek olmak üzere Bahru'l-fetâva'daki ilk soruyu ve cevabını aşağıda sunuyoruz:

"زيد ابدست الوركن خلال وضوده حدث واقع اولسه وضوئي اتمام كفايت ايدرمي يوخسه استيناف لازم ميدر؟ الجواب استيناف لازمدر. نقل عن فتاوي علي افندي شيخ الاسلام. الوضوء اذا وقع في خلاله حدث نقض ما وجد كما ينقض بعد تمامه اذا وقع . صرة الفتاوي نقلا عن جواهر الفتاوي قبل كتاب الصلاة. كذا في فتح القدير لابن همام في باب التيمم."

Araştırmalarımız neticesinde "Bahru'l-fetâva" adlı eserin ülkemizde ve ülke dışında toplam 12 nüshadan 6 tanesinin bizzat kendilerine, diğer 6 nüshanın ise kayıt bilgilerine ulaştık. Şimdi bu nüshaları tek tek ele alacağız.

⁴¹ Katip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, I, 225; Bağdatlı İsmail Paşa, age, II, 333; *İzahü'l-Meknun fi'z-Zeyli ala Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l Fünûn*, İstanbul 1945, I, 165; Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratür*, Leiden, 1938, S II, 649; Mehmed Ali Kırboğa (Alata'lı), *Kamusu'l-Kütüb ve Mevzuati'l Müellefât*, Yeni Kitap Basımevi, Konya 1974, s. 114; Mehmed Nusret, age, s. 100; Mehmed Tahir, age, I, 404.

Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hüsnü Paşa bölümü, nr. 387'da kayıtlı Bahru'l-fetâva adlı eserin ilk sayfası, varak 1ab.

Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hüsnü Paşa bölümü, nr. 387'da kayıtlı Bahru'l-fetâva adlı eserin son sayfası, varak 336ab.

a. H. Hüsnü Paşa Nüshası: Süleymaniye Kütüphanesi H. Hüsnü Paşa bölümü 387 numarasında kayıtlı olan bu nüsha müstakil olarak 367 varaktan oluşmaktadır. Her varak 25 satır ihtiva etmektedir. Nesih yazısıyla istinsah

edilmiştir. Eserin ferağ kaydında⁴² Dîmaşk'de, h. 1172 yılı Safer ayının 17'sinde istinsah edildiği kayıtlıdır. Ferağ kaydının altında vakıf kaydı⁴³ da vardır.

Kitap besmeleden sonra hamdele ve salvele ile başlayıp,

"أما بعد فيقول الفقير الي عفوربّه الغني الشهير بقاضي ذاده محمد الارزني مولدا ومحتدا المفتي بمدينة ارزن الروم برتبة قضاء حلب الشهباء لم اضاقت منطقة التحرير عما كتب في كتب الفتاوي وقصرت يد القدرة عن ضبط ما حرر فيها."

şeklinde devam etmekte ve,

"قد تمت هذه النسخة المباركة التي جمعها الفاضل الكامل الشهير المعلوم بقاض ذاده محمد المفتي بارزرم حفظه الله..."

ifadesi ile eser sona ermektedir.

b. Hamidiye Nüshası: Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye bölümü 605 numarasına kayıtlı olan bu nüsha müstakil olarak 361 varaktan oluşmaktadır. Eserin baş tarafında 228 başlıktan oluşan fihrist yer alır. Eserin varakları 25 satırdan oluşmaktadır. Nesih yazısıyla Ahmed bin Muhammed bin Ahmed tarafından Evahiri Rebiulevvel h. 1168 yılında istinsah edilmiştir.

c. M. Hilmi-F. Efendi Nüshası: Süleymaniye Kütüphanesi M. Hilmi-F. Efendi bölümü 69 numarada kayıtlı olan bu nüsha müstakil olup 287 varaktan oluşmaktadır. Her varak 29 satırdır. 223 maddeden oluşan bir fihristi vardır. 25 ramazan h. 1196 tarihinde el-Hacı Ahmed bin İlyas el-Yaynevi tarafından Nesih yazısı ile istinsah edilmiştir.

d. Nevşehir Nüshası: Nüsha Ankara Milli Kütüphanede bulunmakta olup Nevşehir Ürgüp Tahsin Ağa İlçe Halk Kütüphanesi koleksiyonuna 50 Ür 278 arşiv numarası ile kayıtlıdır. Eser 278 varaktan oluşmaktadır. Her varak 29

⁴² Ferağ kaydı: yazmaların son varaklarında çoğunlukla müellif, müstensih ve mukabele gibi kayıtlar yanında telif ve istinsah tarihleri bulunan bölüme denir. Geniş bilgi için bkz: Süleyman Mollaibrahimoğlu, *Yazma Eserler Terminolojisi*, Ensar Neşriyat Yayınları, İstanbul 2007, s. 36.

⁴³ Vakıf kaydı: yazma nüshalarının nereye ve kim tarafından vakfedildiğini gösteren kayıttır. Geniş bilgi için bkz. Mollaibrahimoğlu, *age*, s. 37.

satırdan oluşmakta ve Nesih yazısı ile istinsah edilmiştir. İstinsah tarihi 1193 hicri'dir.

e. İstanbul Üniversitesi Nüshası: Eser İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Nadir Eserler bölümünde numara 1507'de kayıtlıdır. Eser müstakil olarak 343 varaktan oluşmakta ve Nesih yazısıyla istinsah edilmiştir. Hicri 1166 yılında Ahmed bin Muhammed Bin Ahmed tarafından istinsah edilmiştir.

f. Diyarbakır Nüshası: Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi 21 Hk 1129 arşiv numarası ile kayıtlı olan bu nüsha 269 varaktan oluşmaktadır. Her varak ortalama 29 satır olup Nesih yazısıyla istinsah edilmiştir.

g. Orhan Camii Nüshası: Eser Bursa İnebey Yazma Eserler Kütüphanesi Orhan Camii koleksiyonuna 16 Or 549 arşiv numarası ile kayıtlıdır. 293 varaktan oluşan bu nüsha Talik yazısıyla h. 1191 tarihinde istinsah edilmiştir. Her varak 29 satırdır. Bu nüshanın İnegöllü Emin Efendi varisleri tarafından Orhan Gazi Kütüphanesine vakfedildiğine dair 25 Teşrin-i evvel 1326 tarihli kayıt ve Erzurum'a bağlı Kars müftüsü Molla Ömer adına vakfedildiğine dair kayıt ile bir vakıf mührü yer alır.

h. Kütahya Nüshası: Kitap Kütahya Zeytinoğlu İlçe Halk Kütüphanesi Zeytinoğlu koleksiyonuna 43 Ze 144 arşiv numarası ile kayıtlıdır. 316 varaktan oluşan bu nüsha Mehmed Ziya Badahşani tarafından h. 1244 yılında istinsah edilmiştir.

ı. Mısır Nüshası: Eser Mısır Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları bölümü Fıkhı Hanefi Talat 101 arşiv numarasına kayıtlıdır. 226 varaktan oluşan bu nüsha Talik yazısıyla istinsah edilmiştir. Her varak 31 satırdır.

i. Kastamonu Nüshası: Eser Kastamonu İl Halk Kütüphanesine 37 Hk 3985 arşiv numarası ile kayıtlıdır. 186 varaktan oluşmaktadır. Her varak 31 satır olup bozuk talik yazısı ile kaleme alınmıştır.

k. Beyazıd Nüshası: Bu nüsha İstanbul Beyazıd Kütüphanesi Veliyüddin Efendi 1408 no'da kayıtlıdır. Nüshanın başında 222 başlıktan oluşan bir fihrist yer almaktadır. Her varağı 29 satırdan meydana gelen eser toplam 290 varaktan oluşmaktadır. Nesih yazısı ile Muhammed bin Mataracı Paşa el-Hac Mustafa

tarafından evail-i Zilhicce'de h. 1185 yılında istinsah edilmiştir. Kitabın birkaç yerinde Şeyhu'l İslam Veliyüddin Efendi ibn Merhum el-Hac Mustafa Ağa ibn Merhum el-Hac Hüseyin Ağa adına vakıf kaydı vardır.

l. Milli Kütüphane Nüshası: Bu nüsha Ankara Milli Kütüphanesinde 561410 kayıt numarası ile bulunmaktadır. 248 varaktan oluşmakta ve her varak 29 satır ihtiva etmektedir. Nesih yazısı ile Hüseyin bin Mehmed el-Poladi tarafından istinsah edilmiştir.

m. Sivas Nüshası: Eser Sivas Ziyabey İl Halk Kütüphanesi 14 demirbaş numarasına kayıtlıdır. 283 varak olan eserin ortalama her varağı 33 satırdan müteşekkildir. Ahmed bin el-Merhum Muhammed tarafından Rebiulevvel h. 1187 yılında Nesih yazısı ile istinsah edilmiştir.

2. Kılâdetü'l mercan fî ahvâli'l cânn (قلادة المرجان في احوال الجن)

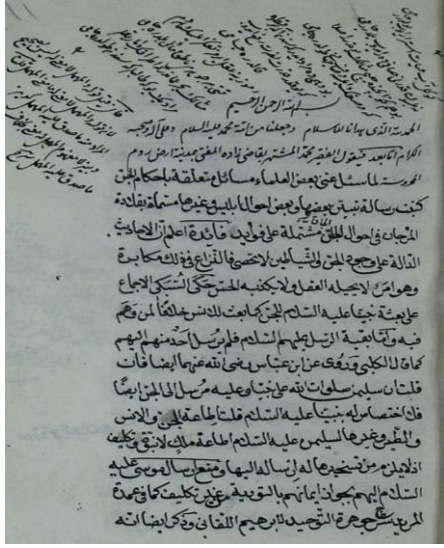
Kadıızâde Erzurumî Risâleye⁴⁴ hamdele ve salveleden sonra bu Risâleyi yazmasına sebep olarak bazı ilim adamlarının kendisine cinlerin ahkâmı ile ilgili sualleri üzerine kaleme aldığını söyler.

Risâle içerisinde cinlerin varlığı, şeytan ve iblis kavramlarının anlamları, Hz. Peygamberimizin ve geçmiş peygamberlerin cinlere Resul olarak gönderilişi ile ilgili farklı görüşler, cinlerin ilahi emirlerle mükellefiyeti, sahabenin cinleri görüp görmediği, konusu işlenmiştir.

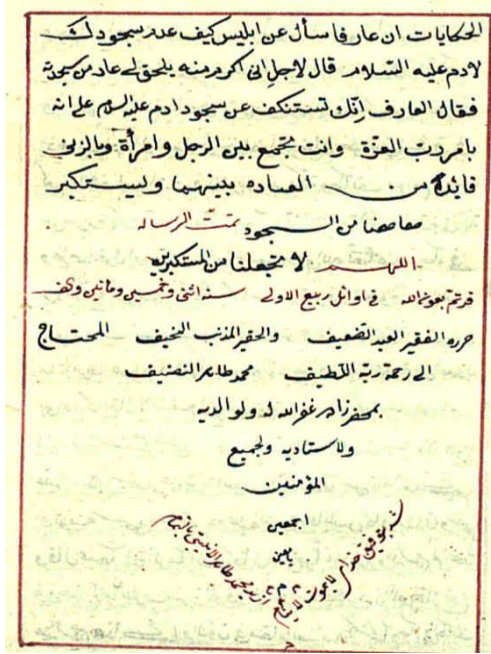
Ayrıca cinlerin mahiyeti, mekanları, çeşitleri, cinlerin girdiği şekiller, cinlerden korunma yolları, cinlerle evliliğin olup olmayacağı gibi hatta cinlerle rüyada birleşmenin guslü gerektirip-gerektirmediği meselesi ve şeytanın Adem'e (as.) secdeden imtinası gibi konular hakkında farklı görüşlerin kaynakları belirtilerek ele alınmıştır. Eser Suyuti'nin (ö. 911/1505) "Laktü'l-mercan fi

⁴⁴ Bağdatlı İsmail Paşa, age, II, 333; Mehmed Nusret, age, s. 101; Mehmed Tahir, age. I, 404; Uylaş, agm, s. 518.

ahkâmi'l-cann” isimli eserinin içeriğini ve tertibini andırdığını söylemek mümkündür.⁴⁵

Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa bölümü, nr. 1502’de kayıtlı Kılâdetü’l mercan fî ahvâli’l cânn adlı eserin ilk sayfası, varak 11b.

Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa bölümü, nr. 1502’de kayıtlı Kılâdetü’l mercan fî ahvâli’l cânn adlı eserin son sayfası, varak 123a.

⁴⁵ Krş. Abdurrahman b. Ebî Bekr Suyûtî, *Laktü’l-mercan fî ahkâmi’l-cânn*, thk. Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut 1986.

a. Esad Efendi Nüshası: Bu nüsha Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi 1269 demirbaş numarasına kayıtlı olup 114-121 varakları arasındadır. Her varak 17 satırdan oluşmaktadır. 1256/1856 tarihinde Muhammed Tahir tarafından Nesih yazısı ile istinsah edilmiştir.

b. Nafiz Paşa Nüshası: Eser Süleymaniye Kütüphanesi Nafiz Paşa bölümü 1502 no'ya kayıtlıdır. 11-16 varakları arasındadır. Nesih yazısı ile istinsah edilmiştir.

c. Erzurum Nüshası: Bu nüsha Erzurum İl Halk Kütüphanesine 25 Hk 23979/7 arşiv numarası ile kayıtlıdır. 151a-157a varakları arasında olup her varak 19 satırdan müteşekkildir. 1152/1738 tarihinde Erzurum'da Nestalik yazısıyla istinsah edilmiştir.

d. Ankara Nüshası: Eser Milli Kütüphane Yazmalar koleksiyonunda 06 Mil Yz A 9667/10 arşiv numarası ile kayıtlıdır. 75a-80a varakları arasında bulunan eser ortalama 20-21 satırdan oluşmaktadır. 1176/1762 yılında Erzurum Küçük Ali Ağa Medresesinde Mustafa b. Hüseyin b. Osman el-Karahisarî tarafından Nesih kırması yazısı ile istinsah edilmiştir.

e. Kadızâde Medresesi Nüshası: Sadi Cögenli'den⁴⁶ temin ettiğimiz bu nüsha 1b 11a varakları arasında toplam 11 varaktan oluşmaktadır. Her varak 17 satırdan müteşekkildir ve harekeli Nesih yazısı ile istinsah edilmiştir. 26 Cemaziyevvel h. 1152 tarihinde "müellif nüshasından" Erzurum Kadızâde Medresesinde istinsah edilmiştir.

⁴⁶ Prof. Dr. Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesidir.

3. Şerhu ravzati'l-cennât (شرح روضات الجنات)

Şerhu ravzati'l-cennât⁴⁷, müellifin Bahru'l-risâle'dan sonra en hacimli eseridir. Birgili Mehmed Efendi'nin⁴⁸ kelama dair Ravzatü'l-cennât adlı eserine yapılan genişçe bir şerhtir.

Müellifimiz bu eseri yazma sebebi olarak Ravzatü'l-cennât'ın bir şerhinin bulunmaması ve bazı dostların bu eseri ve kelami meseleleri anlamak için kendisinden bir şerh talebinde bulunmaları olduğunu söylemiştir.

O, eserine ilk olarak besmele-i şerifeyi şerh etmekle başlar devamında Ravzatü'l-cennât'ı kelimelerin görüşlerinden istifade edip, kaynaklarını belirterek şerh eder.

a. Esad Efendi Nüshası: Eser Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi bölümü 1269 no'ya kayıtlıdır. 1-100 varakları arasında kayıtlı olan eser Nesih yazısı ile yazılmıştır. Her varak 17 satırdan oluşmaktadır. Müellif nüshasıdır. 1131/1719 yılında yazılmıştır.

b. Kastamonu Nüshası: Kastamonu İl Halk Kütüphanesinde 37 Hk 1275 arşiv numarasına kayıtlı olan nüsha 82 varaktan oluşmaktadır. Her varak 23 satırdan müteşekkildir. Yusuf bin Veliyuddin tarafından 1198/1783 tarihinde Nesih yazısı ile istinsah edilmiştir. Eserin sonunda Hasan Huzurî efendinin vakıf kaydı vardır.

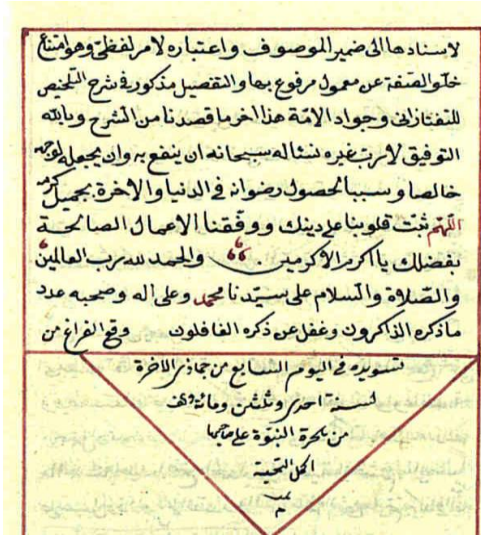
c. Manisa Nüshası: Bu nüsha Manisa İl Halk Kütüphanesi koleksiyonuna 45 Hk 4844/1 arşiv numarası ile kayıtlıdır. 138 varaktan olup her varak 17 satırdan müteşekkildir. 1131/1718 tarihinde Murtaza b. İbrahim el-İsbîrî tarafından harekeli Nesih yazısı ile istinsah edilmiştir.

⁴⁷ Bağdatlı İsmail Paşa, age, II, 333; Mehmed Nusret, age, s. 101; Mehmed Tahir, age, I, 404; Uylaş, agm, s. 518.

⁴⁸ Birgivi hakkında geniş bilgi için bkz. Huriye Martı, *Birgili Mehmed Efendi*, TDV Yayınları, İstanbul 2008.

Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi bölümü, nr. 1269'da kayıtlı Şerhu ravzati'l-cennât adlı eserin ilk sayfası, varak 1ab.

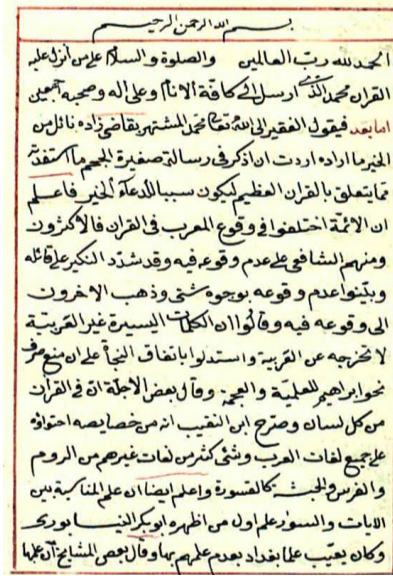
Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi bölümü, nr. 1269'da kayıtlı Şerhu ravzati'l-cennât adlı eserin son sayfası, varak 102a.

d. Erzurum Nüshası: Eser Erzurum İl Halk Kütüphanesi koleksiyonunda 25 Hk 23986 arşiv numarasına kayıtlı olup 106 varaktan oluşmaktadır. Her varak

15 satırdan müteşekkildir. Muhammed bin Derviş tarafından 1147/1733 tarihinde Nestalik yazısı ile istinsah edilmiştir.

4. Risâle fi ihtilâfi'l ulema fi vukûi'l-mu'arreb fil-Kur'an: (رسالة في

اختلاف العلماء في وقوع المعرب في القرآن)

Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi bölümü, nr. 1269'da kayıtlı Risâle fi ihtilâfi'l ulema fi vukûi'l-mu'arreb fil-Kur'an adlı eserin ilk sayfası, varak 144b.

Risâle⁴⁹ Kur'an ilimleri üzerine kaleme alınmıştır. Eser Kur'an'da yabancı kelimelerin (muarreb) olup olmadığı hususu, bu konuda âlimlerin görüşlerini belirtir ve ihtilaflara yer verir. Bunun yanında Kur'an'da münasebet ilmini özet bir şekilde ortaya koyar. Ayrıca nuzül sebepleri, mekki ve medeni ayetler üzerinde durur.⁵⁰

Eser İmam Suyuti'nin İtkan adlı eserinin özeti niteliğindedir.⁵¹ Hamdele, salvele ve hayır dua talebinden sonra

⁴⁹ Uylaş, agm, s. 518.

⁵⁰ Uylaş, agm, s. 519.

⁵¹ Krş. Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr, *el-İtkan fi Ulumi'l-Kur'an*, Kahire 1978.

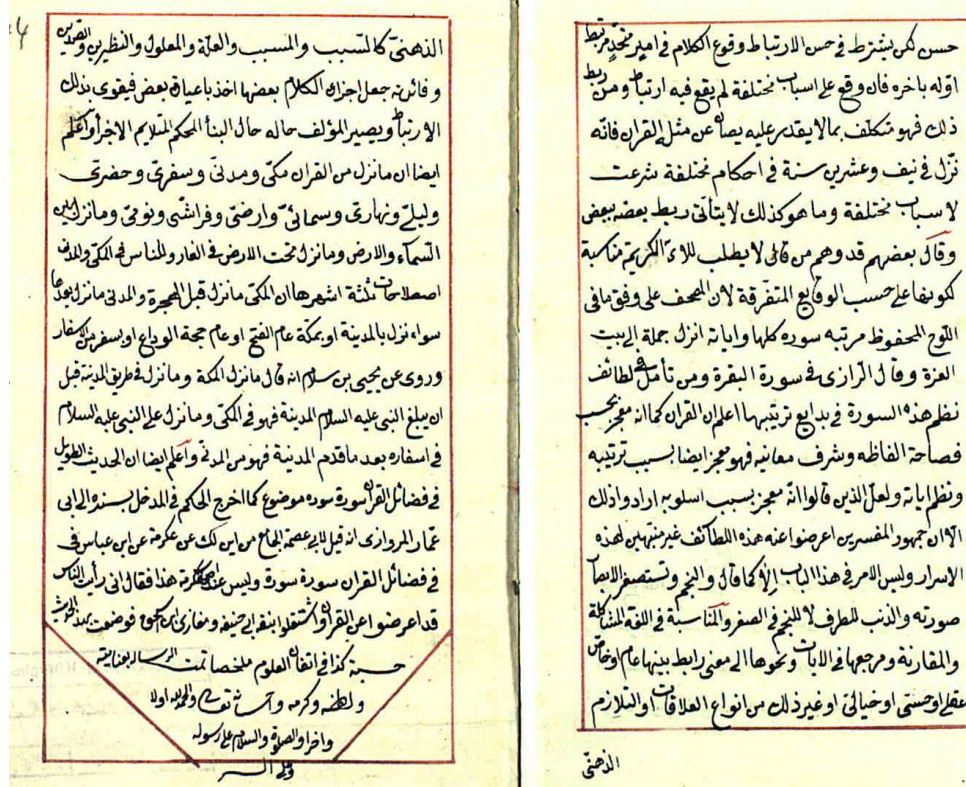
فاعلم ان الائمة اختلفوا في وقوع المعرب في القران فالاكثر من ومنهم الشافعي علي عدم وقوعه فيه ...

şeklinde devam etmekte ve

اني رايت الناس قد اعرضوا عن القران واشتغلوا بفقهاء ابي حنيفة ومغازي ابن اسحق فوضعت بهذا

الحديث حسبت كذا في اتقان العلوم ملخصا تمت.

cümlesiyle sona ermektedir.

Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi bölümü, nr. 1269'da kayıtlı Risâle fi ihtilâfi'l ulema fi vukûi'l-mu'arreb fil-Kur'an adlı eserin son sayfası, varak 145ab.

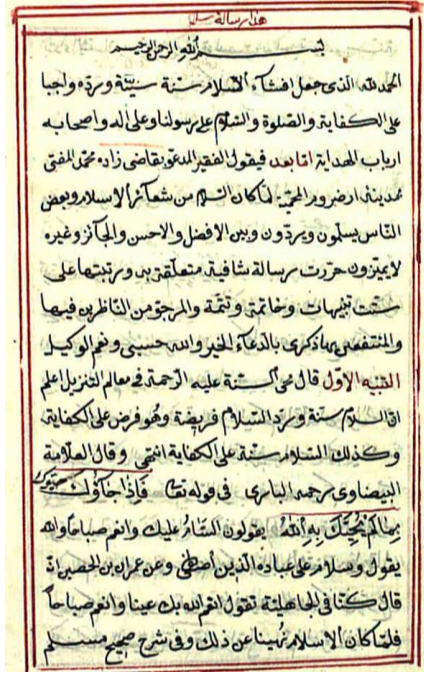
a. Esad Efendi Nüshası: Risâle Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi 1269 no'ya kayıtlıdır. 144b 145b varakları arasındadır. Her varak 17 satırdır. 1131/1719 yılında Nesih yazısı ile kaleme alınmıştır. Müellif nüshasıdır.

b. Nazif Paşa Nüshası: Bu nüsha Süleymaniye Kütüphanesi Nafiz Paşa bölümü 1502 numaraya kayıtlıdır. 69a 70b varakları arasındadır. Bu nüshanın sonunda bir zeyl vardır. Talik yazısıyla istinsah edilmiştir.

5. Risâletü's-selâmiyye (رسالة السلامية)

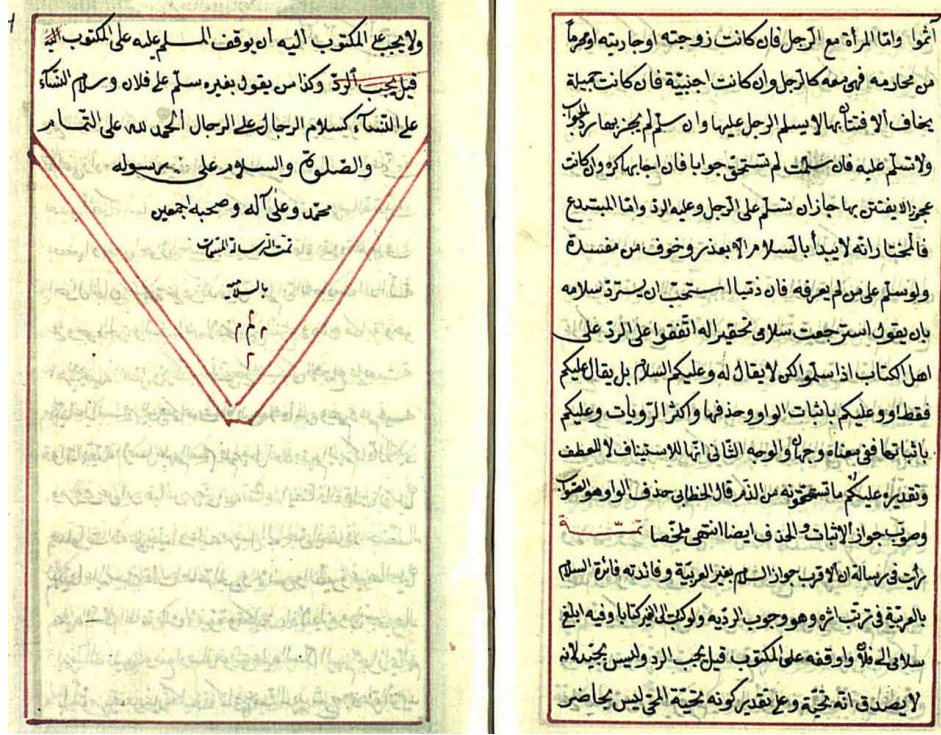
Risâle⁵² İslam'ın şairinden olan “selamlaşmak” konusunu ele almaktadır. Müellif ‘bazı kişilerin İslam’ın şairinden olan selam konusunda hangi selamın faziletli, güzel veya caiz olup olmadığını tam manasıyla ayıramadıklarından dolayı böyle bir Risâleyi kaleme aldım’ şeklinde Risâlenin yazılış maksadını açıklar.

Eser altı tembih, bir hatırlatma ve bir tetimme (ek bilgi)’den oluşmaktadır. Kadızâde tembihlerinde; selamın hükmü hakkındaki âlimlerin görüşlerini aktardıktan sonra, selamın fıkhi yönünü, mezheplerin görüşlerini, selamda hangi lafızların kullanılacağı, kişilerin durumlarına göre (oturan-yürüyen, Kur’an okuyan...) selamı kimin vereceği, gayr-ı müslimlerle nasıl selamlaşacağı ve gayr-ı müslimlere yazılan mektuplarda hangi ifadelerin kullanılması gerektiği konularını ele alır. Son olarak Arapça selam şeklinin dışındaki formların caiz olup olmadığını ortaya koyar.

Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi bölümü, nr. 1269’da kayıtlı Risâletü's-selâmiyye adlı eserin ilk sayfası, varak 107b.

⁵² Uylaş, agm, s. 518.

Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi bölümü, nr. 1269'da kayıtlı Risâletü's-selâmiyye adlı eserin son sayfası, varak 115ab.

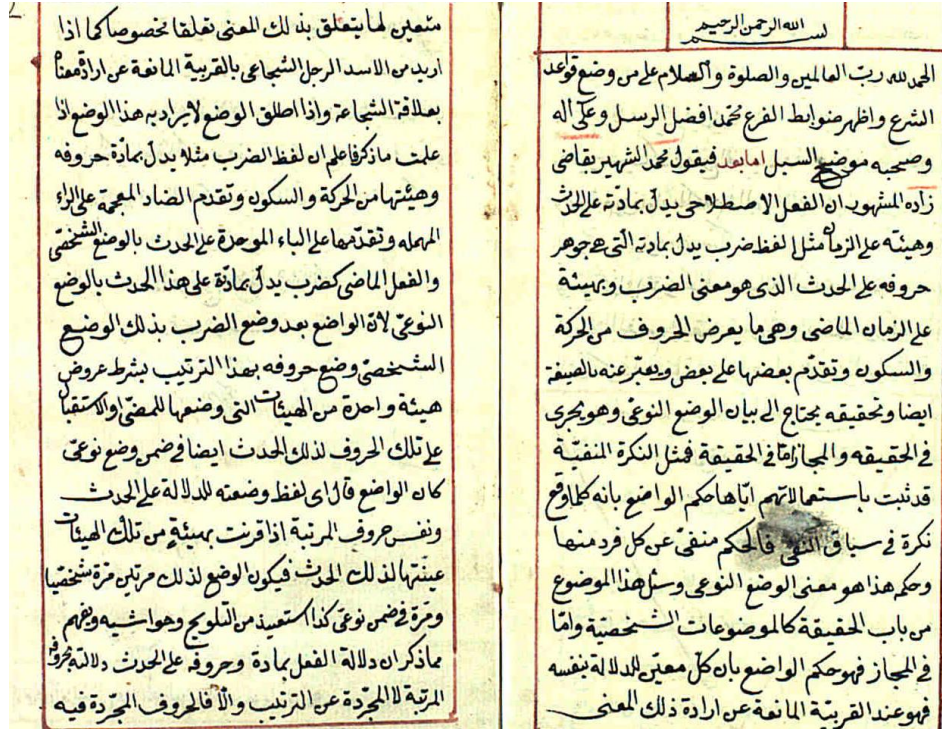
a. Esad Efendi Nüshası: Nüsha Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi 1269 no'ya kayıtlıdır. 107 114 varakları arasındadır. Nesih yazısı ile istinsah edilmiştir.

b. Erzurum Nüshası: Sadi Çögenli'den temin ettiğimiz bu nüsha 1b 10a varakları arasında olup 10 varaktan müteşekkildir. Her varak 17 satırdan oluşmaktadır. Varakların kenarlarında açıklamalar mevcuttur. Harekeli Nesih yazısı ile "müellif nüshasından" Erzurum'da 24 Cemaziyelevvel 1152 h. tarihinde istinsah edilmiştir.

c. Ankara Nüshası: Risâle Milli Kütüphane Yazmalar koleksiyonu 06 Mil Yz A 9667/9 arşiv numarasına kayıtlıdır. Nüshanın ismi "Risâletü's Şafiye Müteallika fi İfşâis-Selâm" olarak verilmektedir. Eser 69a 74a varakları arasındadır. Her varak 21 satırdan müteşekkildir ve Nesih yazısı ile 3 muharrem 1176/1762 tarihinde Mustafa bin Hüseyin bin Osman Karahisarî Şarkî tarafından Erzurum Küçük Ali Ağa Medresesinde istinsah edilmiştir.

6. Risâle fi'l vad' (رسالة في الوضع)

Kadıze Erzurumî bu iki varaklık Risâlesinde⁵³ varlıklara isim verme, lafızlara anlam yükleme konularını ele alan vaz' ilminden bahseder. Fiil kavramı ve vaz' çeşitlerini örnekleriyle açıklar.

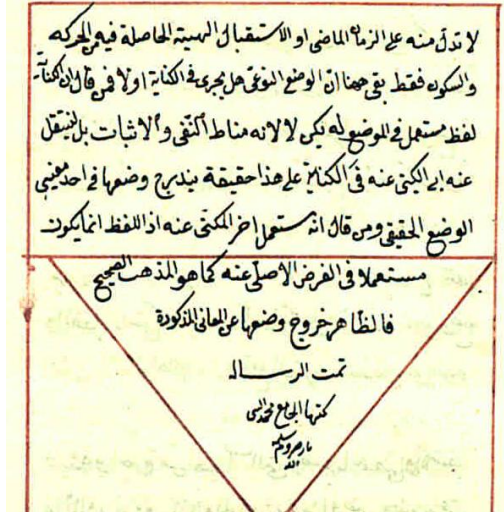

Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi bölümü, nr. 1269'da kayıtlı Risâle fi'l vad' adlı eserin ilk sayfası, varak 143ab.

a. Esad Efendi Nüshası: Eser Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Bölümü 1269 no'ya kayıtlıdır. 143a 144a varakları arasındadır. Her varak 17 satırdan müteşekkildir. Nesih yazısı ile istinsah edilmiştir. Süleymaniye Kütüphanesi katalogunda müellif hattı olarak kayıtlıdır.

b. Nafiz Paşa Nüshası: Bu nüsha Süleymaniye Kütüphanesi Nafiz Paşa Bölümü 1502 demirbaş numarasına kayıtlıdır. 68a 69a varakları arasındadır. Nesih yazısı ile Erzurum'da Mahmud Yufi tarafından istinsah edilmiştir.

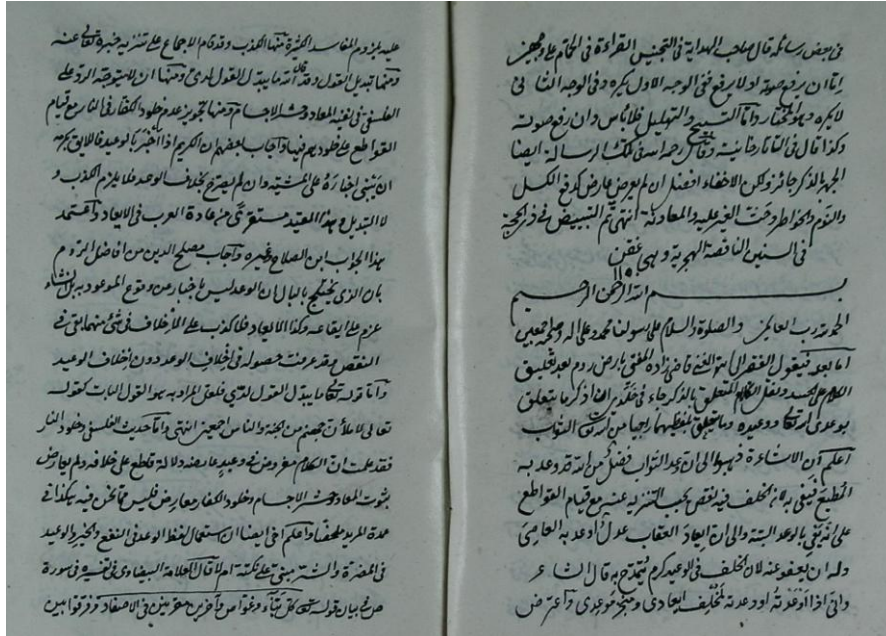
⁵³ Uylaş, agm, s. 518.

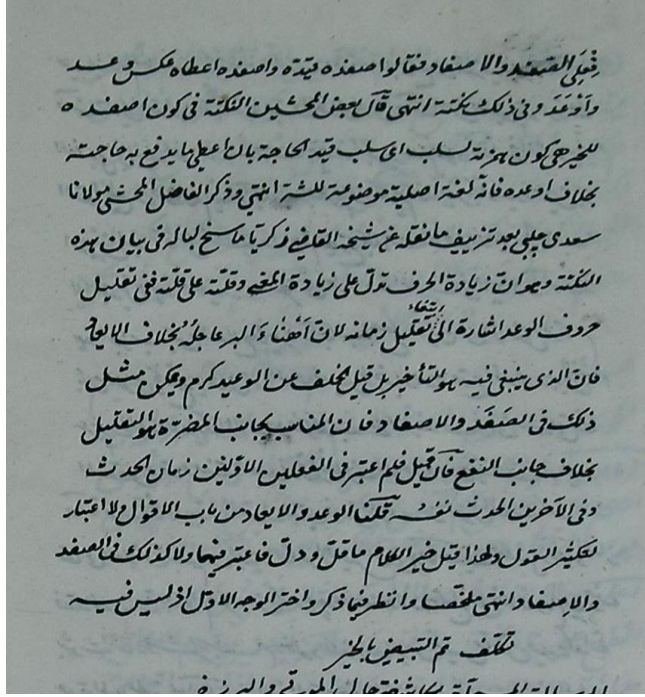
Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi bölümü, nr. 1269'da kayıtlı Risâle fi'l vad' adlı eserin son sayfası, varak 144a.

7. Risâle fi'l va'd (رسالة في الوعد)

Bu Risâlede Allah'ın öteki alemde kullarına dünyada yaptıklarına karşılık olarak vereceği ceza ve mükafat konusu, mezheplerin görüşleriyle özlü bir şekilde ele alınır.

Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa bölümü, nr. 1502'de kayıtlı Risâle fi'l-va'd adlı eserin ilk sayfası, varak 48ab.

Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa bölümü, nr. 1502'de kayıtlı Risâle fi'l-va'd adlı eserin son sayfası, varak 49a.

a. Nafiz Paşa Nüshası: Eser Süleymaniye Kütüphanesi Nafiz Paşa bölümü 1502 demirbaş numarasına 48-49 varakları arasında kayıtlıdır. Talik yazısıyla istinsah edilmiştir.

8. Risâle-i fethiyye (رسالة بالفتحية)

Bu Risâle⁵⁴ Süleymaniye kataloglarında “Şerhu Risâlet-i tahliliye ve kelime-i tevhid” olarak belirtilmektedir. Ancak temel kaynaklarımızda ve Köprülü Kütüphanesi kataloglarında başlıkta verdiğimiz şekilde yer almaktadır.

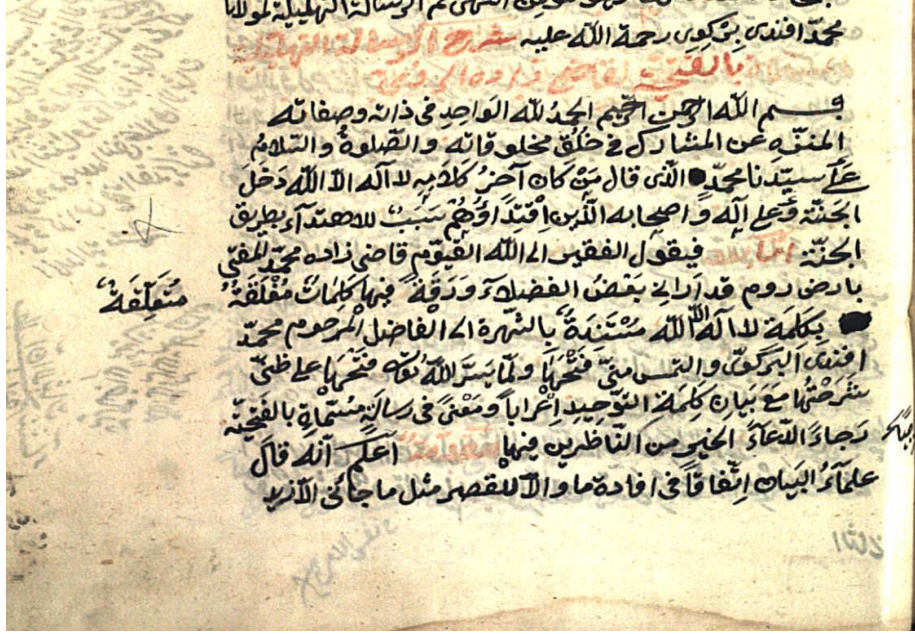
Birgivî Mehmed Efendi'nin bulmaca edası ile kaleme alınan tek varaklık “Risâle-i tevhid” adlı eserine yazdığı şerhtir.

Kadıızâde Erzurumî Risâleye “Lâ ilâhe illallah” ifadesinin önemini belirten bir hadisi şerif ile başlar ve Risâleyi yazma nedenini -diğer şerhlerinde olduğu

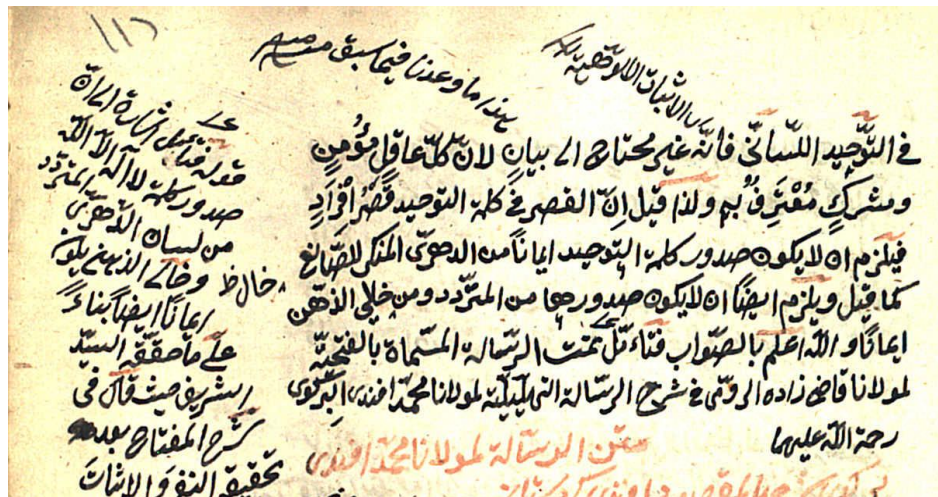
⁵⁴ Brockelmann, age, G II, s. 578; Kırboğa, age, s. 300; Uylaş, agm, s. 518.

gibi- Birgivî'nin eserinin anlaşılmasını ileri süren kişilerin şerh talebi olarak açıklar.

Müellif Risâlede dil ile ilgili tahliller yapar ve bunlara örnekleriyle birlikte genişçe yer verir. Mesela istisnanın hangi şekillerde ve kurallarla kullanıldığını açıkladıktan sonra bu konuların delillerini kaynak vererek ve alıntılarla ortaya koyar.

Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi bölümü, nr. 3668'de kayıtlı Risâle-i fetihiyye adlı eserin ilk sayfası, varak 108b.

Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi bölümü, nr. 3668'de kayıtlı Risâle-i fetihiyye adlı eserin son sayfası, varak 113b.

a. Esad Efendi Nüshası: Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Bölümü 3668 demirbaş numarasına kayıtlı olan eser 6 varaktan oluşmaktadır. Varaklar 108b 113b arasındadır. Her varak 21 satırdan müteşekkildir. 1174/1761 yılında Nesih kırması yazısı ile istinsah edilmiştir.

b. Mehmed Asım Bey Nüshası: Bu nüsha Köprülü Kütüphanesi Mehmed Asım Bey bölümü nr. 597’de kayıtlıdır. 24-26 varakları arasında ve Talik yazısıyla 1204 tarihinde istinsah edilmiştir. Nüsha katalogda Kadızâde Muhammed Adına ve el-Fethiyye fi i’rabi kelime’ti tevhid adıyla kaydedilmiştir. Ancak nüsha içinde müellifin tam ismi, lakap ve nispesi bulunmaktadır.

c. Bağdatlı Vehbi Nüshası: Eser Süleymaniye Kütüphanesi Bağdatlı Vehbi bölümü 651 demirbaş numarasına kayıtlıdır. Nüsha 22a 30a varakları arasındadır ve her varak 19 satırdan müteşekkil olup Talik yazısı ile h. 1162 yılında istinsah edilmiştir. Eserin ismi katalogda Şerh kelime-i tevhid olarak verilmektedir.

9. Risâle fi fark beyne hadis’il-ilahiye ve’l-kudsiyye (رسالة في الفرق بين حديث الالهية والقدسية)

Risâleye⁵⁵ Fazıl er-Rumî’nin Haşiyetü’t-telvihi adlı eserden alıntı yaparak başlayan müellifimiz, kudsi hadis ve mahiyeti ve Hz. Peygamberimizin (s.a.v.) vahiy alış şekilleri konusunu bu Risâlede ele almaktadır.

a. Serez Nüshası: Eser Süleymaniye Kütüphanesi Serez Bölümü 3832 no’ya kayıtlıdır. 4b 5b varakaları arasında bulunan eser Talik yazısı ile istinsah edilmiştir.

⁵⁵ Ulaş, agm, s. 518.

10. Risâle mümeyyiz mezhebi'l maturidiyye 'anil mezahib'il gayriye

(رسالة مميزة مذهب المتردية عن المذاهب الغيرية)

Ferağ kaydında eserin⁵⁶ muammalı tarih usulü⁵⁷ ile hicri 1130 tarihinde yazıldığı kayıtlı olduğu anlaşılan eser kulun fiilleri hususunu bir mukaddime ve iki maksat başlıkları altında incelemektedir.

Ef'alü'l-'ibad konusunda Maturidiyye mezhebinin, Mutezile, Cebriye ve diğer mezheplerden farklılığını ortaya koymaya çalışmaktadır.

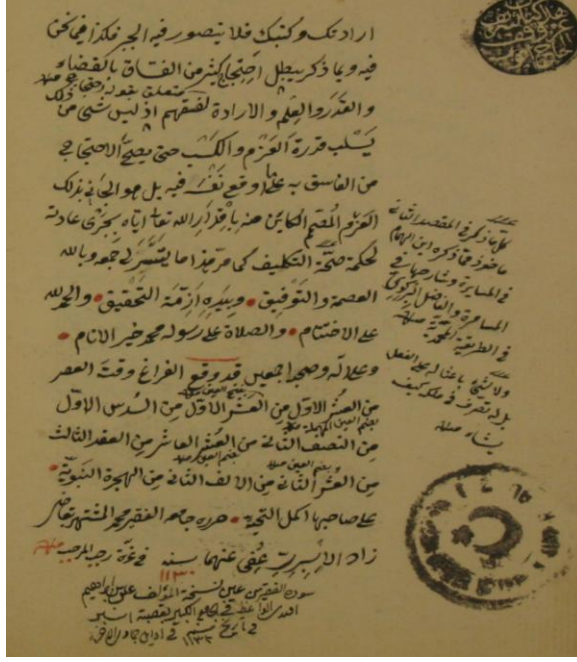
Bütün eserlerinde olduğu gibi bu eserinde de görüşlerini açıklarken âlimlerin eserlerine müracaatta bulunur ve alıntılar yapar.

Manisa İl Halk Kütüphanesi, 45 Hk 4844/2 arşiv no'suna kayıtlı Risâle mümeyyiz mezhebu'l-maturidiyye 'anil mezahibi'l-gayriyye adlı eserin ilk sayfası, varak 138ab.

⁵⁶ Brockelmann, *Suplement*, I, 346; Uylaş, agm, s. 518.

⁵⁷ Muammalı tarihlerde gün, hafta, ay, yıl ve asırlar belli dilimlerde bayağı kesirlerle, Arapça tabirle ifade edilir. Geniş bilgi için bkz. Mollaibrahimoğlu, age. s. 145-156.

Manisa İl Halk Kütüphanesi, 45 Hk 4844/2 arşiv no'suna kayıtlı Risâle mümeyyiz mezhebu'l-maturidiyye 'anil mezahibi'l-gayriyye adlı eserin son sayfası, varak 146a.

a. Yazma Bağışlar Nüşhası: Nüsha Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar bölümü, nr. 1287'de kayıtlıdır. 11 varaktan müteşekkildir. Her varak ortalama 13 satırdır. Talik yazısı ile istinsah edilmiştir. Nüşhanın kenarlarında genişçe şerhler vardır

b. Kasidecizade Nüşhası: Eser Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizade bölümü nr. 672'de kayıtlıdır. Nüsha 50b-60a varakları arasında ve 11 varaktan oluşmaktadır. Her varak ortalama 17 satırdır. Nüsha h. 1177 Ramazan ayında Ali bin Hüseyin et-Trabzonî eş-Şehîr bi-Çavişzâde tarafından Nesih yazısı ile istinsah edilmiştir.

c. Erzurum Nüşhası: Bu nüsha Erzurum İl Halk Kütüphanesi, 25 Hk 23979/5 arşiv numarasına kayıtlı olup 140b 145b varakları arasındadır. Her varak 19 satırdan müteşekkil olup hicri 1130/1717 tarihinde Nestalik yazısı ile istinsah edilmiştir.

d. Manisa Nüşhası: Manisa İl Halk Kütüphanesi, 45 Hk 4844/2 arşiv numarasına kayıtlı olan eser 138a 146a varakları arasındadır. Her varak 17 satırdan müteşekkildir. Ali bin İbrahim Efendi tarafından Talik yazısı ile 1132/1719 tarihinde istinsah edilmiştir. Nüşhanın kenarlarında şerhler mevcuttur.

e. Ankara Nüshası: Milli Kütüphane Yazmalar koleksiyonu 06 Mil Yz A 9667/14 arşiv numarasına kayıtlı olup 100b 105b varakları arasındadır. Her varak 21 satırdan müteşekkildir. Erzurum Küçük Ali Ağa Medresesinde Mustafa bin Hüseyin bin Mahmud tarafından 1176/1762 tarihinde Nesih kırması yazısı ile istinsah edilmiştir.

f. Konya Nüshası: Bu nüsha Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Konya İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu 42 Kon 1074 arşiv numarasına kayıtlıdır. Nüsha 83b 85b varakları arasında olup her varak farklı sayıdaki satırlara sahiptir.

11. Kâşif-u hâli'l-mevtâ ve'l-berzah (كاشف حال الموتى والبرزخ)

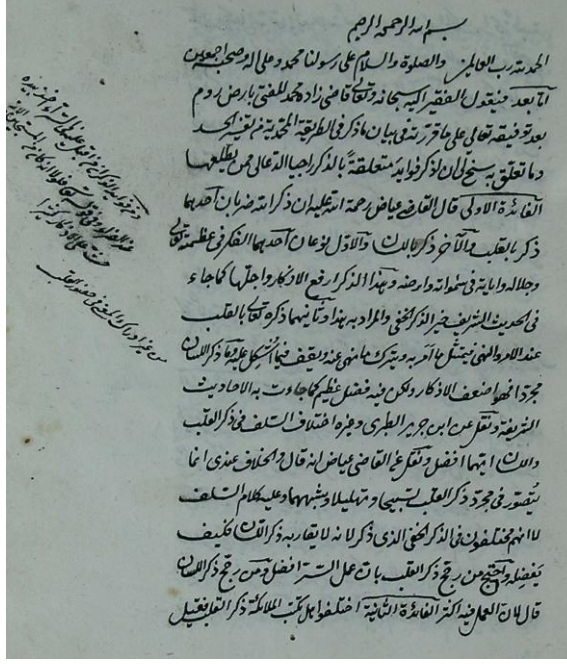
Esad Efendi 1269, Bağdatlı Vehbi 651 ve Nafiz Paşa 1502'de üç nüshası bulunan bu eserin⁵⁸ ikinci bölümde tahkik ve tahricini yapacağımız için üzerinde durmuyoruz.

12. Risâle fi z-zikr (رسالة في الذكر)

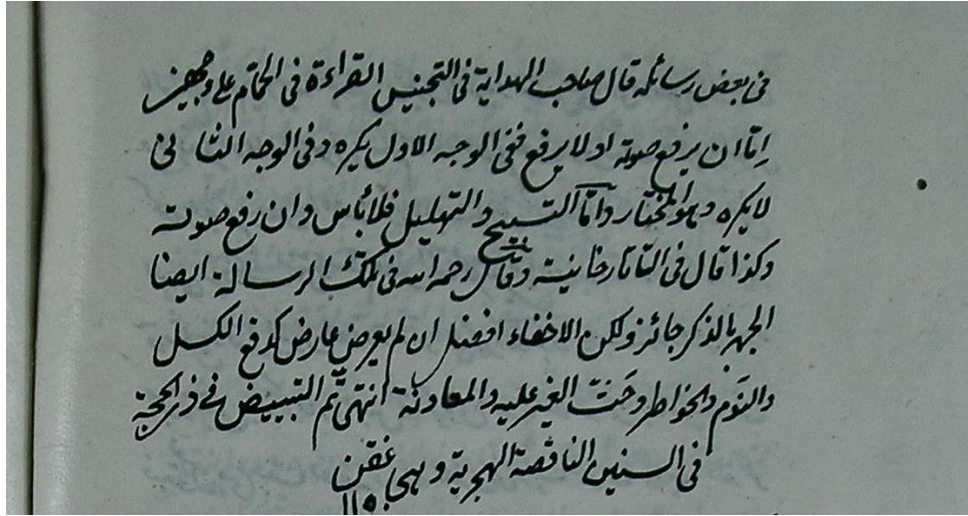
Kadıızâde Erzurumî bu eserinde zikrin faydalarını altı başlık altında açıklar. Bunlar zikrin çeşitleri, zikrin mahiyeti, cerhî ve hafî zikir, kalb ve lisan ile zikir vb. konuları âlimlerin eserlerine müracaat ederek açıklar.

a. Nafiz Paşa: Nüsha Süleymaniye Kütüphanesi Nafiz Paşa Bölümü 1502 no'ya kayıtlıdır. 46b 48a varakları arasındadır. Talik yazısı ile h. 1150 tarihinde istinsah edilmiştir.

⁵⁸ Kutluboğa, age. s. 171; Uylaş, agm, s. 518.

Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa bölümü, nr. 1502'de kayıtlı Risâle fi'z-zikr adlı eserin ilk sayfası, varak 46b.

Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa bölümü, nr. 1502'de kayıtlı Risâle fi'z-zikr adlı eserin son sayfası, varak 48a.

13. Risâle fi hasedi'l mezkûr fi tarikat-ı muhammediyye

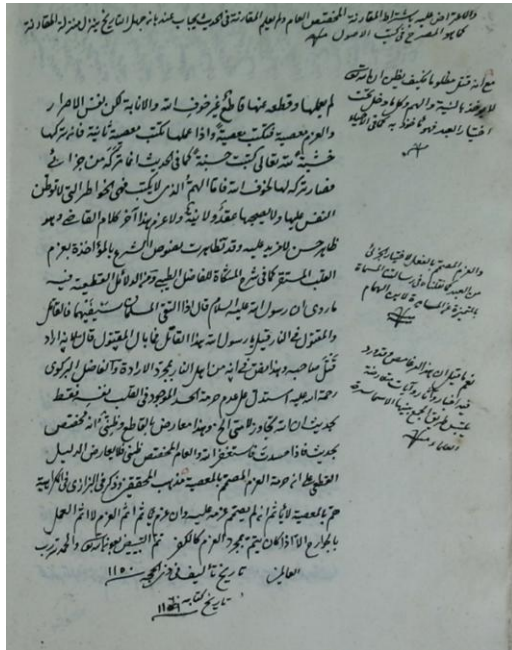
(رسالة في حسد المذكور في طريقة محمدية)

Kadıẓâde Erzurumî h. 1150 yılında yazıldığı bu Risâlede Birgivî Mehmed Efendi'nin meşhur eseri Tarikat-ı Muhammediyye'nin haset bölümüne yazdığı

bazı hususlara açıklamalar eklemiş, hasedin mahiyeti, çeşitleri, söz ve eyleme geçmeyen hasedin sorumluluğu gibi konuları İslam âlimlerinden iktibaslar yaparak incelemiştir.

Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa bölümü, nr. 1502'de kayıtlı Risâle fi hasedi'l mezkûr fi tarikat-ı muhammediyye adlı eserin ilk sayfası, varak 42a.

Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa bölümü, nr. 1502'de kayıtlı Risâle fi hasedi'l mezkûr fi tarikat-ı muhammediyye adlı eserin son sayfası, varak 46b.

a. **Nafiz Paşa Nüshası:** Eser Süleymaniye Kütüphanesi Nafiz Paşa Bölümü 1502 numarasına kayıtlıdır. 42a 46a varakları arasında buluna eserin her varağı 17 satırdan oluşmaktadır. Eser h. 1150 tarihinde yazılmıştır. Talik yazısı ile h. 1160 tarihinde istinsah edilmiştir.

b. **Erzurum Nüshası:** Bu nüsha Erzurum İl Halk Kütüphanesi 25 Hk 23979/8 arşiv numarasına kayıtlıdır. 157a 160b varakları arasındadır. Her varak 19 satırdan müteşekkildir. Nestalik yazısı ile istinsah edilmiştir.

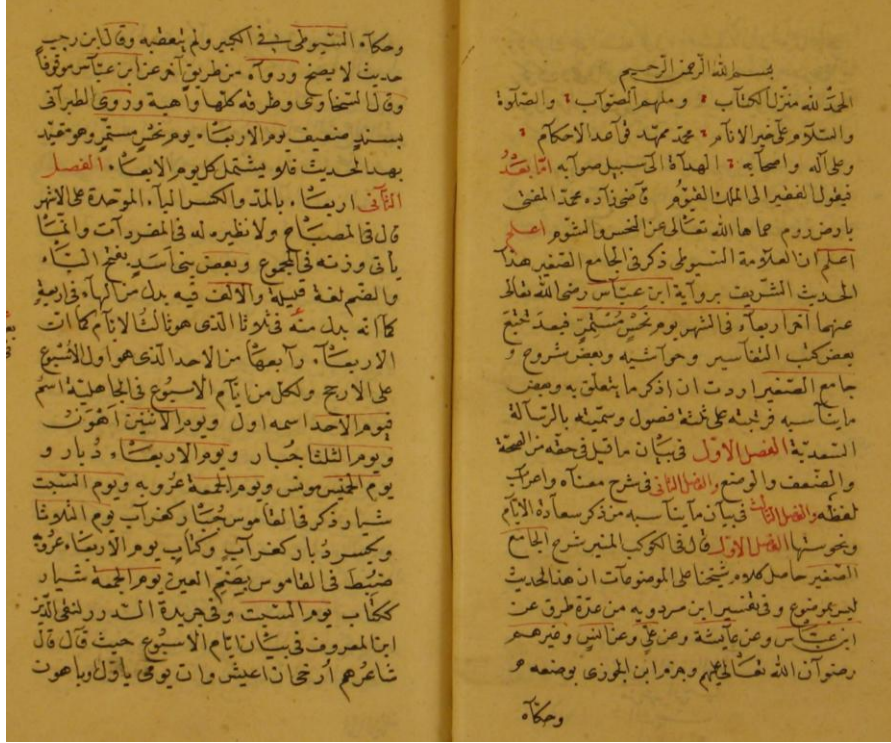
14. Risâle-i melheme (رسالة ملهمة)

Müellifin h. 1153 yılında kaleme aldığı bu Risâle Şeyh Hüseyin Bahâuddîn'in oğluna yazdığı bulmaca türü eser üzerine yaptığı şerhtir. Kadızâde bu eserin kapalı kısımlarını açıklayabilmek için “kırk fırın ekmek yemek lazım” geldiğini söyler ve eseri kendi üslubuna göre açıklar.

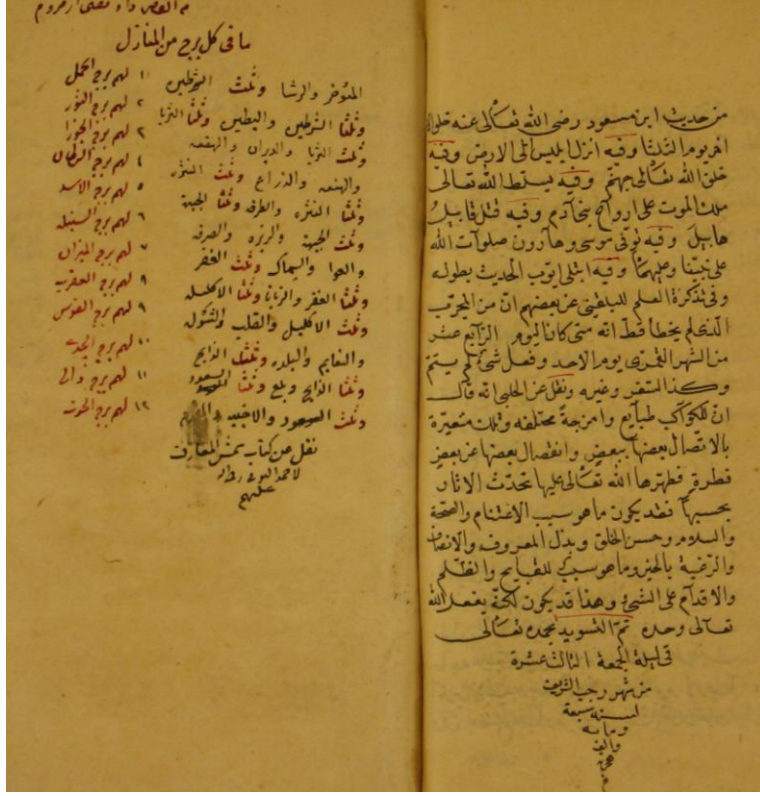

Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar bölümü, nr. 4647’de kayıtlı Risâle-i mulhime adlı eserin ilk sayfası, varak 92b.

Birinci fasılda hadisi sıhhat-senet yönünden ele alır. İkinci fasılda hadisi i'rap, lâfız ve mânâ açısından inceler. Üçüncü fasılda ise hadis bağlamında günlerin uğur ve uğursuzluğu konularını kaynaklarla ele alır.

Nuruosmaniye Kütüphanesi nr. 4971'de kayıtlı Risâle-i sa'diyye adlı eserin ilk sayfası, varak 230ab.

Nuruosmaniye Kütüphanesi nr. 4971'de kayıtlı Risâle-i sa'diyye adlı eserin son sayfası, varak 233ab.

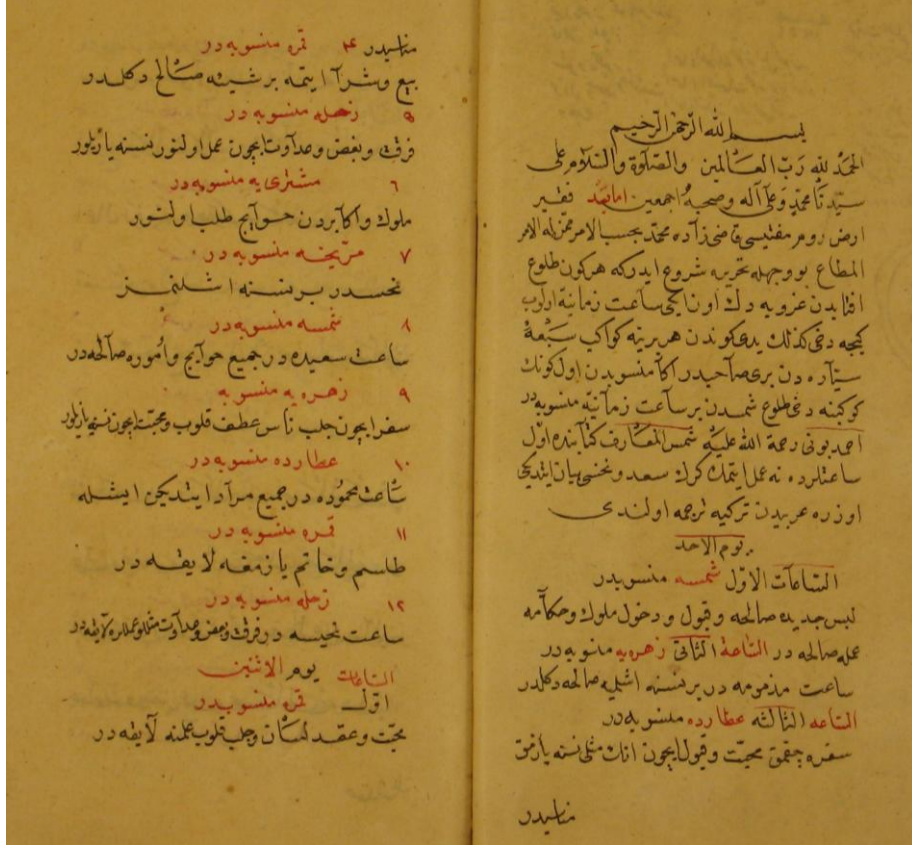
a. Nuru Osmaniye Nüshası: Nuruosmaniye Kütüphanesi 4971 demirbaş numarasına kayıtlı olan eser 230a-233b varakları arasındadır. Her varak ortalama 21 satırdır. Nesih yazısı ile 13 Recep h. 1107 tarihinde istinsah edilmiştir.

16. Risâle fi's sa'âti'n nahsiyye ve's sa'diyye

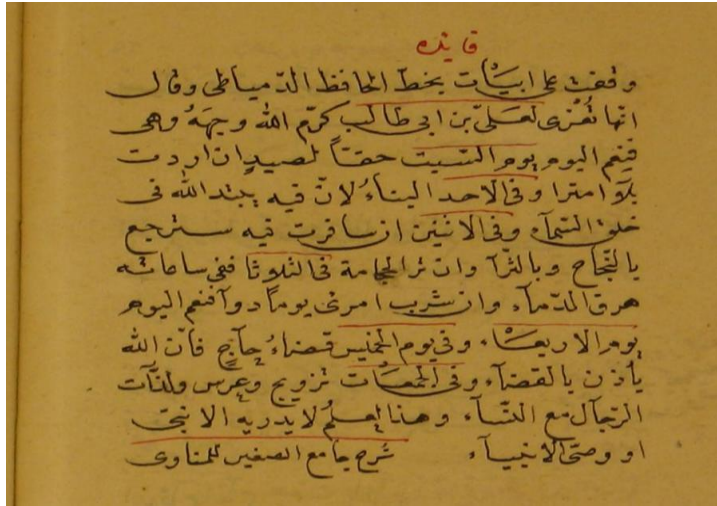
(رسالة في الساعات النحسية والسعدية)

Risâle⁶⁰ Ebu'l Abbâs Ahmed el-Bûtî'nin Şemsu'l-Mearif adlı kitabından tercüme edilmiştir. Dili Osmanlıcadır. Haftanın günleri hakkında astronomi ile ilgili bilgilerin yanında, haftanın günlerinde hangi işleri yapmanın faydalı, hangilerinin zararlı olduğunu ele alan bir eserdir.

⁶⁰ Milli Kütüphane'de *Resail-i Hey'et ve Fevaid* adıyla, 489923 nr'ya kayıtlı bir mikrofilm bulunmaktadır.

Nuruosmaniye Kütüphanesi nr. 4971'de kayıtlı Risâle fi's-Sa'âti'n-nahsiyye ve's-sa'diyye adlı eserin ilk sayfası, varak 217ab.

Nuruosmaniye Kütüphanesi nr. 4971'de kayıtlı Risâle fi's-Sa'âti'n-nahsiyye ve's-sa'diyye adlı eserin son sayfası, varak 222a.

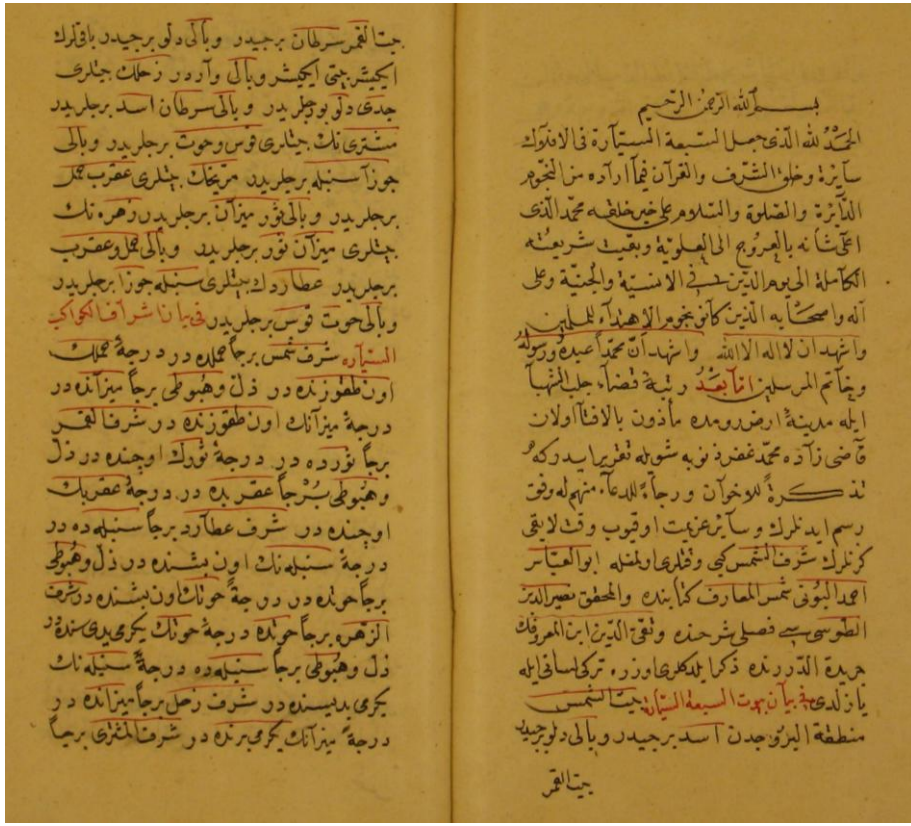
a. Nuruosmaniye Nüshası: Eser Nuruosmaniye Kütüphanesi nr. 4971'de kayıtlı olup 217a 222a varakları arasındadır. Nesih yazısı ile istinsah edilmiştir.

17. Risâle fi beyani buyuti's-seb'ati's-seyyare: (رسالة في بيان بيوت السبعة)

(السيارة)

Risâle⁶¹ genel olarak astronomi, burçlar, gezegenler, güneş, ay ve yörüngeleri hakkındadır.

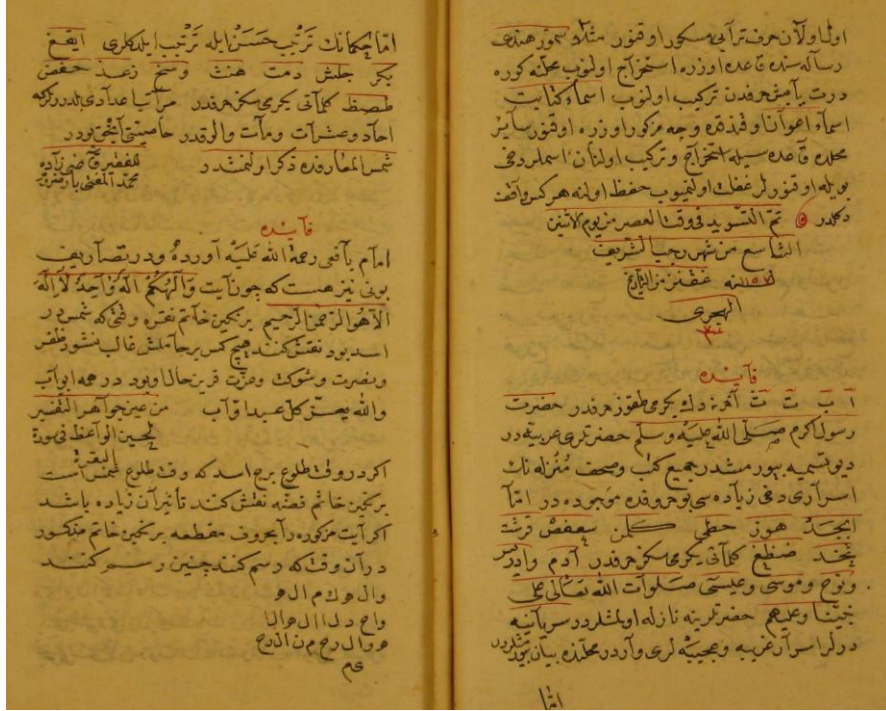
Müellif Osmanlıca olarak kaleme aldığı bu eseri Ebu'l Abbâs Ahmed el-Bûtî'nin Şemsu'l-Mearif, Nasreddin et-Tusi'nin Fasl-ı Şerh ve Takiyüddin İbnü'l-Ma'rûf'un Ceridetü't-Dürer adlı eserlerinden tercüme ederek kaleme aldığını ifade etmektedir.

Nuruosmaniye Kütüphanesi nr. 4971'de kayıtlı Risâle fi beyani buyuti's-seb'ati's-seyyare adlı eserin ilk sayfası, varak 223ab.

⁶¹ Milli Kütüphane'de *Resail-i Hey'et ve Fevaid* adıyla, 489923 nr' ya kayıtlı bir mikrofilmli bulunmaktadır.

a. **Nuruosmaniye Nüshası:** Nuruosmaniye Kütüphanesi 4971 demirbaş numarasına kayıtlı olan eser 223a-226b varakları arasındadır. Her varak ortalama 21 satırdır. Nesih yazısı ile Recep h. 1157 tarihinde istinsah edilmiştir.

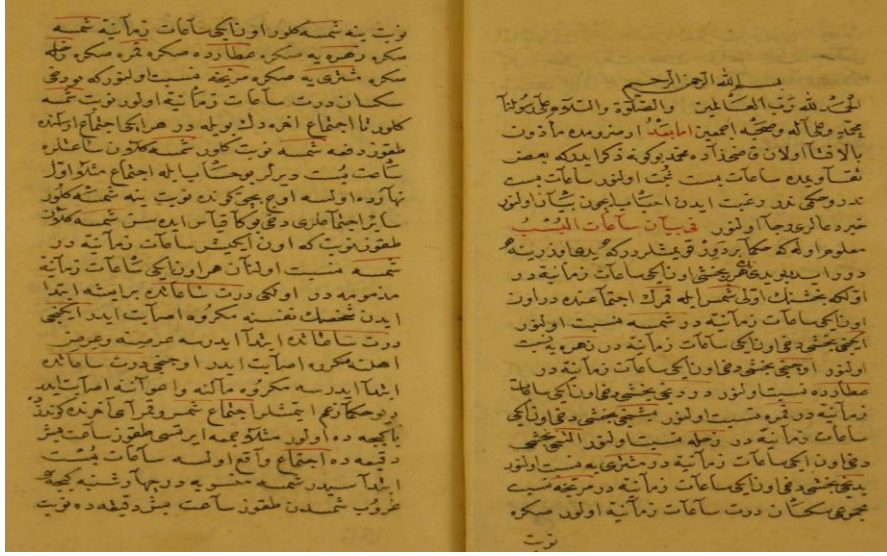

Nuruosmaniye Kütüphanesi nr. 4971'de kayıtlı Risâle fi beyani buyuti's-seb'ati's seyyare adlı eserin son sayfası, varak 226b.

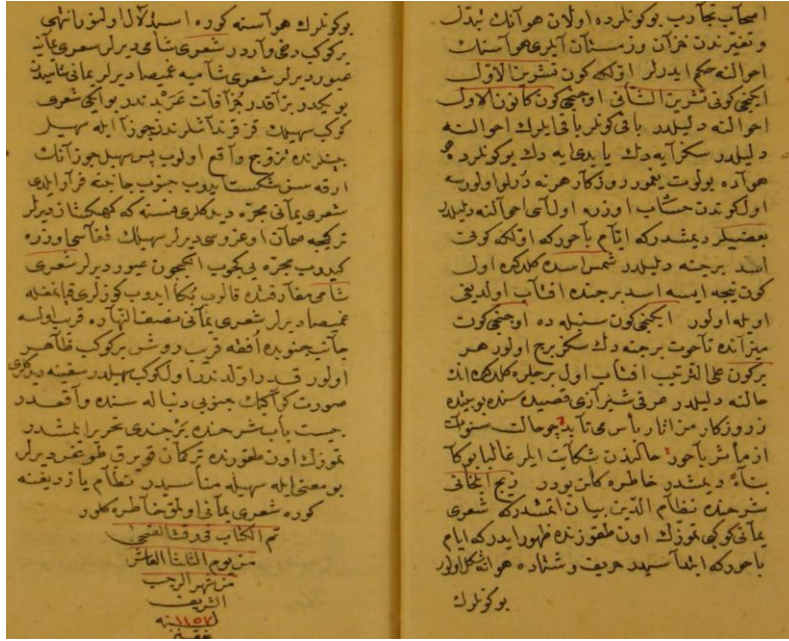
18. Risâle fi beyani sa'âti'l busb (رسالة في بيان ساعات البسب)

Osmanlıca yazdığı eserlerden biri olan bu Risâlede⁶² müellif, dostlarının bazı takvimlerde (ساعات بست) diye bahsedilen şeyin ne olduğu, hüküm ve konusunu ele almaya çalışır.

⁶² Milli Kütüphane'de *Resail-i Hey'et ve Fevaid* adıyla, 489923 nr' ya kayıtlı bir mikrofilm bulunmaktadır.

Nuruosmaniye Kütüphanesi nr. 4971'de kayıtlı Risâle fi beyani sa'âti'l busb adlı eserin ilk sayfası, varak 227ab.

Nuruosmaniye Kütüphanesi nr. 4971'de kayıtlı Risâle fi beyani saati'l busb adlı eserin son sayfası, varak 229ab.

a. Nuruosmaniye Nüshası: Nuruosmaniye Kütüphanesi nr. 4971'de kayıtlı olan eser 227a 227b varakları arasındadır. Nesih yazısı ile 13 Recep h. 1157 tarihinde istinsah edilmiştir.

B-Kendisine İsnad Edilen Eserler

Kadıızâde Erzurumî'nin el yazma eserlerini tespit ve tetkik etmek için öncelikle ülkemizde birinci, Dünyadaki İslami el yazmalarda ikinci önemli kütüphane olan Süleymaniye Kütüphanesi kataloguna başvurmuştuk. Müellife aidiyeti kesin olanları yukarıda ortaya koymaya çalıştık. Ancak bu kataloglarda müellife aidiyeti kesin olmayan ya da ona nisbet edilen eserlerin bulunduğunu tesbit ettik.

Araştırmamız esnasında yaptığımız karşılaştırmalar sonucunda öncelikle aşağıda tek tek isimlerini verdiğimiz Risâlelerin isimleri farklı muhtevalarının aynı olduklarını tespit ettik. İkinci olarak farklı isimler altında bu kadar eserin büyük bir hata sonucu müellifimize isnad edildiği kanaatine vardık. Doğrusu bu araştırmamız esnasında kataloglara güvenmenin araştırmacıları yanıltabileceğini müşahade ettiğimizi ifade etmemiz gerekir.

Bahse konu eserlerin meşhur Kadıızâde Mehmed Efendi'ye (Balıkesiri) (v.1045/1635) ait olduğunu ve müellifimize ait olmadığına şu bilgiler ışığında kanaat getirdik.

Birinci olarak, Kadıızâde Erzurumî'nin bütün eserlerinde ismi tam olarak ve kendisinin başkasıyla karıştırılmayacak şekilde isim, lakap ve nispeleriyle birlikte verilmektedir.⁶³ Söz konusu eserlerde ise müellif sadece “Kadıızâde Mehmed Efendi” veya “Kadıızâde Efendi” olarak verilmektedir.⁶⁴ Kadıızâde Mehmed Efendi (Balıkesirî) İstanbul'da çok meşhur olduğundan isminin kısaca zikredildiğini düşünüyoruz.

⁶³ Örnek olarak Süleymaniye Ktp, H. Hüsnü Paşa, 387, *Bahru'l Fetâvâ*, varak 1a; Esad Efendi, 1269, *Kılâdetü'l Mercân fi Ahvali'l Cânn*, varak 114a.

⁶⁴ Örnek olarak Süleymaniye Ktp. İbrahim Efendi, 190, *Risâle fi Reddi'l-Bid'a*, varak 82b; A-Tekelioğlu, 816, *Risâletü's-Salât*, varak 71a.

İkinci olarak Süleymaniye Kütüphanesinde⁶⁵ ve ulaştığımız diğer kütüphanelerde⁶⁶ aynı eserlerin müellifimize değil, Kadızâde Mehmed Efendi adına kaydedildiğini müşahede ettik.

Üçüncü olarak Kadızâdeliler konulu bilimsel çalışmalarda bahse konu olan eserin Kadızâde Mehmed efendi'ye ait olduğu belirtilmiştir.⁶⁷

Dördüncü olarak bu kadar yaygın olarak birçok kütüphanede bulunan bir eserin, müellifimiz hakkında istifade ettiğimiz tabakat kitaplarında eserden hiç bahsedilmemiş olmasıdır.⁶⁸

Aşağıda nüshalarını belirttiğimiz sekiz eserin isimleri farklı fakat içerikleri aynıdır. Bu Risâleler hamdele ve salveleden sonra namazın farziyeti ve inkar edenin küfre düşeceği ifade edilmekte ve farz, vacip, sünnet ve nafîle namazlar tek tek anlatılmaktadır. Ayrıca sonradan ortaya çıkan namazlar ve cemaatle nafîle namaz kılınması hususları tenkid edilmektedir. Ayet ve hadislerle konu delillendirilerek bu bid'atleri yapanlar şiddetle eleştirilmekte hatta tekfir de edilmektedir.

1. Risâletü's-salat: Süleymaniye Kütüphanesi A-Tekelioğlu bölümü nr. 816'da kayıtlı olup 65-70 varakları arasındadır.

⁶⁵ M. Hilmi-F. Fehmi, 46, *Risâle-i Kadızâde*, varak 78-88; Yazma Bağışlar, 6494, *Risâle-i Kadızâde*, varak 74-82; Arslan Yanardağ, 48, *Risâle-i Kadızâde Efendi*, varak 35-43.

⁶⁶ Beyazıt Kütüphanesi, Atıf Efendi, 2127/3, *Risâle-i Kadızâde min'el-Akaid*, varak 118-129; Nuruosmaniye Kütüphanesi, 2189, *Risâle-i Kadızâde*, varak, 86a-91a; Nuruosmaniye Kütüphanesi, 5005, *Risâlet'ün fi's-Salât'in Nafîle*, varak 220-223.

⁶⁷ Semiramis Çavuşoğlu, "Kadızâdeliler", *DİA*, XXIV, 102; Muhammet Raşit Akpınar, *Kadızâdeliler ve Sivasiler Arasındaki Fikhî Tartışmalar*, (Basılmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009, s. 41.

⁶⁸ Bkz. Mehmed Nusret, age. 101; Bursalı Mehmed Tahir, age, 404; Bağdatlı İsmail Paşa, age, II, 333.

Süleymaniye Kütüphanesi, A-Tekelioğlu bölümü, nr. 816'da kayıtlı Risâletü's-salât adlı eserin ilk sayfası, varak 71ab.

2. İman ve namaz Risâlesi: Eser Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya bölümü nr. 4871'de kayıtlı olup 72-75 varakları arasındadır.

Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya bölümü, nr. 4871'de kayıtlı İman ve namaz Risâlesi adlı eserin ilk sayfası, varak 72ab.

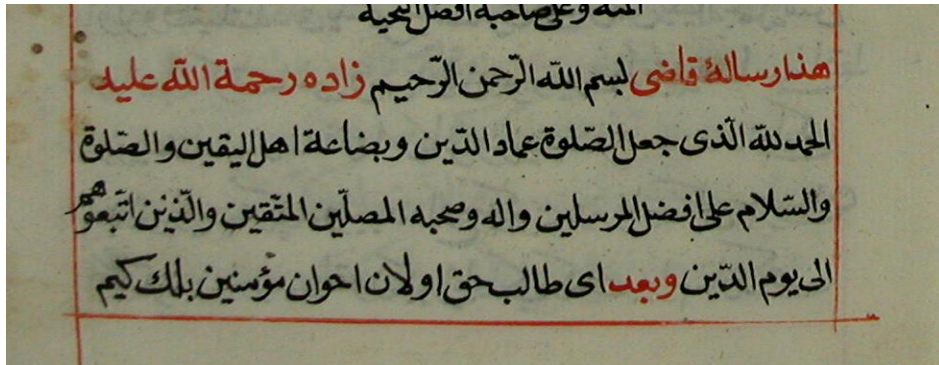
3. İlm-i hâl Risâlesi: Nüsha Süleymaniye Kütüphanesi Beşir Ağa (Eyüp) nr. 397'de kayıtlı olup 64-71 varakları arasındadır.

4. İlmihal: Bu nüshalar Süleymaniye Kütüphanesi Dügümlü Baba bölümü nr. 269'da; Laleli bölümü nr. 2454, 2457, 2459, 2460, 2461, 2464, 2465, 2467, 2468, 2469, 2470, 2473, 2474, 2476, 2477, 2478, 2480, 2481, 2482'larda kayıtlıdır.

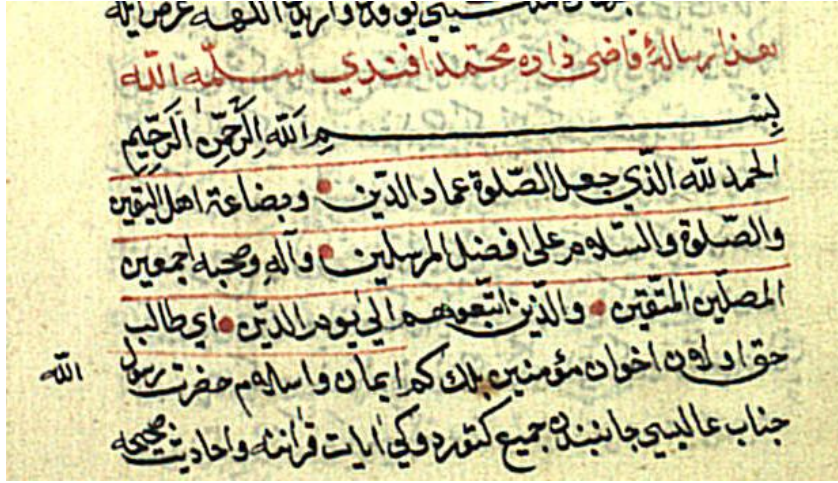
Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli bölümü, nr. 2478'de kayıtlı İlmihal adlı eserin ilk sayfası, varak 75ab.

5. Risâle iman ve islam: Bu nüsha Süleymaniye Kütüphanesi Fatih bölümü nr. 3166 ve 3167'de kayıtlıdır.

Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih bölümü, nr. 3166'da kayıtlı Risâle iman ve namaz adlı eserin ilk sayfası, varak 32b.

6. Risâle fi reddi'l-bid'a: Eser Süleymaniye Kütüphanesi İbrahim Efendi bölümü nr. 190'da 81-85 varakları arasındadır.

Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi bölümü, nr. 190'da kayıtlı Risâle fi reddi'l bid'a adlı eserin ilk sayfası, varak 81b.

7. Risâle-i ahkâmi'l-mükellefin: Bu eser Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar bölümü nr. 886'da 69-79 varakları arasındadır.

Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar bölümü, nr. 886'da kayıtlı Risâle-i ahkâmi'l mükellefin adlı eserin ilk sayfası, varak 69ab.

8. Risâle fi'l-iman ve'l İslâm: Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa bölümü nr. 2891'de 68-74 varakları arasındadır.

Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa bölümü, nr. 2891'de kayıtlı Risâle fi'l iman ve'l İslam adlı eserin ilk sayfası, varak 68b.

9. Risâle-i Kadızâde: Bu eser Süleymaniye Kütüphanesi Laleli bölümü nr. 2463'de 97-110 varakları arasındadır.

Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli bölümü, nr. 2463'de kayıtlı Risâle-i Kadızâde adlı eserin ilk sayfası, varak 97ab.

Süleymaniye katalogunda eser müellifimize isnad edilmekle birlikte bu eserin de ona ait olmadığı kanaatindeyiz. Yukarıdaki eserlerle ilgili söylendiği gibi bu eserde müellife ait isim, lakap ve nispe olmadığı ve Kültür Bakanlığı⁶⁹ ve bazı kataloglarda Kadızâde Mehmed Efendi (Balıkesiri) adına kaydedildiğini tespit ettik.⁷⁰ Ayrıca bu eserin istinsah tarihi hicri 1098'dir. Müellifimizin hicri 1173 yılında vefat ettiğini göz önüne aldığımızda bu eserin istinsah edildiği tarihte doğmamış veya çocuk yaşta olduğu ortadadır. Bu da gösteriyor ki, eserin müellife nispeti güçtür.

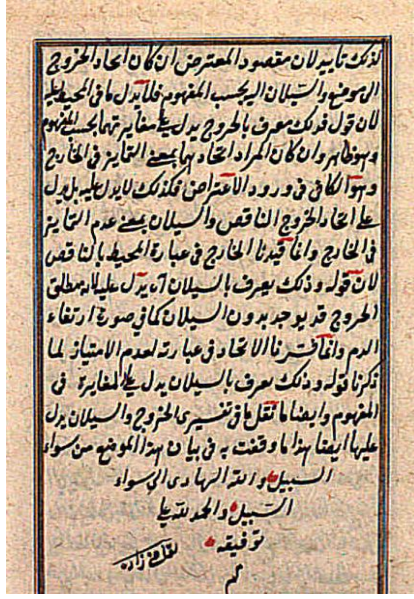
10. Risâle fi nevâkıdî'l-vudû':

Süleymaniye Kütüphanesi kataloglarında bilgisine vakıf olduğumuz bu eser ile ilgili iki nüshaya ulaştık. Eserlerin konuları birbirinden farklılık arz etmektedir. Esad Efendi Nüshası içerik olarak katalogdaki isme uygun olsa da eserin müellifimize ait olduğu kanaatinde değiliz. Zira eserin içinde müellif ismi bulunamamış ve eser üslup olarak da diğer eserlerine benzememektedir.

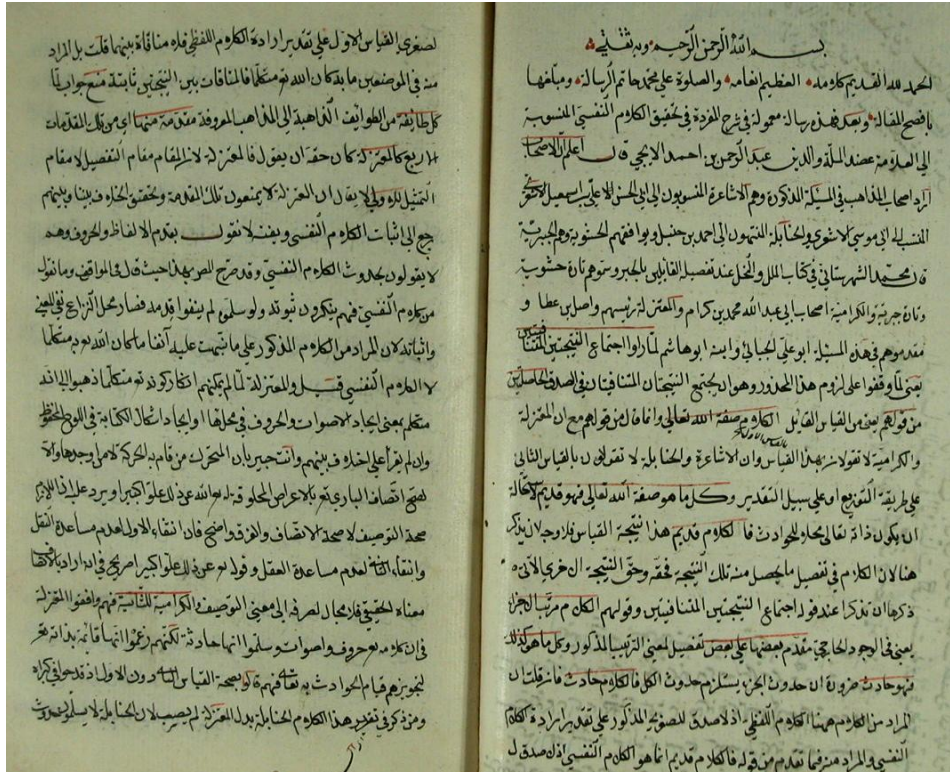
Carullah Nüshası ise konu olarak katalogtaki isim ile alakalı değildir. Aduddin el-İci'nin kelami bir eserinin şerhini konu edinir.

⁶⁹ www.yazmalar.gov.tr, 06 Mil Yz B 471/2 13b-18b.

⁷⁰ İstanbul Üniv. Nadir Eserler Kütüphanesi, 669, *Risâle-i Kadızâde*, varak 63-71; Aynı yer, *Risâle-i Kadızâde*, 1534, varak 74-82.

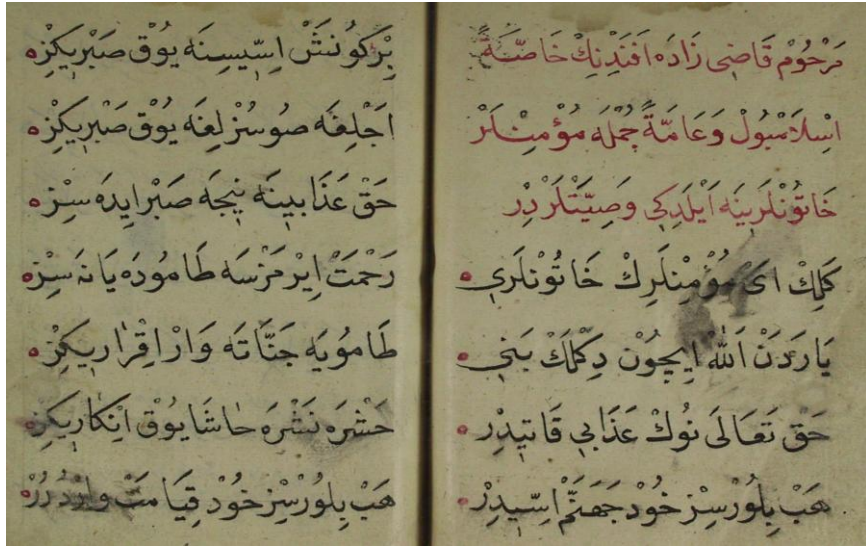

Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi bölümü, nr. 951'de Risâle fi nevâkidi'l vudû' adlı eser in son sayfası, varak 86a.

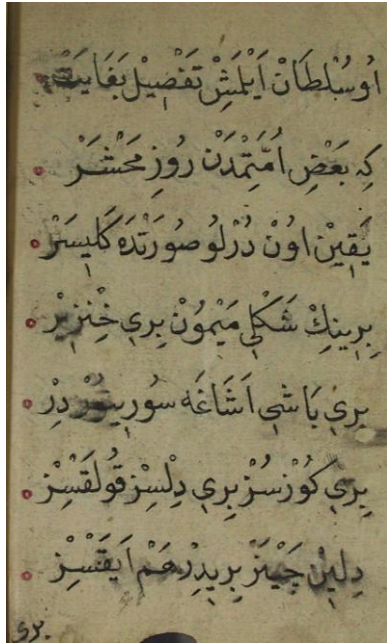

Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah bölümü, nr. 847'de Risâle fi nevâkidi'l vudû' adlı eser in ilk sayfası, varak 136ab.

11. Vasiyetname: Eser Süleymaniye Kütüphanesi Şazeli Tekkesi bölümü nr. 37'de 56a-70a varakları arasındadır.

Süleymaniye Kütüphanesi, Şazeli Tekkesi bölümü, nr. 37'de kayıtlı Vasiyetname adlı eserin ilk sayfası, varak 56ab.

Süleymaniye Kütüphanesi, Şazeli Tekkesi bölümü, nr. 37'de kayıtlı Vasiyetname adlı eserin son sayfası, varak 70a.

Bu bölümdeki diğer eserler gibi bu eserin de Kadızâde Erzurumî'ye ait olmadığını düşünüyoruz. Zira yukarıdaki eserlerde olduğu gibi bu eserdeki müellif ismi sadece Kadızâde Efendi olarak verilmektedir.

Ayrıca Risâlenin başında bu vasiyetnamenin özelde İstanbul kadınlarına genel olarak tüm mümin kadınlara yapıldığı ifade edilir. Öğrencilik dışında hayatını Erzurum’da idame etmiş birisinin bunu söylemesi bizde şüphe uyandırmaktadır. Diğer taraftan Kadızâde Mehmed Efendi’nin (ö. 1045) İstanbul’da yaşadığı ilmi, sosyal ve kültürel bir fikir akımı başlattığını ve toplumun yeni adet ve uygulamalarını şiddetle tenkid ettiğini biliyoruz.⁷¹

C-Kadıoğlu Medresesi

Kadızâde Erzurumî kitap ve Risâleler yazarak insanlara hizmet ettiği gibi, Erzurum’da Müftülük görevi esnasında bir de Medrese inşa ettirmiştir.

Kadıoğlu Medresesi olarak ünlenen bu medrese Erzurum ili İspir İlçesi sınırları dahilinde bulunmaktadır. Medrese İspir Çarşı Camiinin dere aşırı kible tarafındadır. İspir’e on kilometre mesafede bulunan Kalkons köyünden getirilen muntazam kesme taşla yapılmış olan medrese muvaffak bir mimari eserdir. Ortasındaki bahçede çukurluğu bir su kuyusu da vardır. Medresede on oda bulunmakta ve odaların hepsi beşik örtüsü şeklinde tonoz kubbelidir.

Kitabesinde “*Bu şerefli medreseyi hücrelerinde oturanlara ve başkalarına şafi ilimlerin ve kafi fenlerin okutulması ve bunların öğrenimleri için aslen İspir’li Erzurum şehri müftüsü Kadızâde şöhretli Mehmed sırf Allah’ın rızasını kazanmak için 1138 h. senesinde yaptırdı ve vakfetti*”⁷² anlamında Arapça olarak yazılıdır.

⁷¹ Semiramis Çavuşoğlu, “Kadızâdeliler”, *DİA*, XXIV, 102.

⁷² Konyalı, age. s. 507.

İKİNCİ BÖLÜM

KABİR AHVALI

**VE KADIZÂDE ERZURUMÎ'NİN KÂŞIF-U
HÂL'İL-MEVTÂ VE'L-BERZAH RİSALESİ**

I. KABİR AHVALİ TARTIŞMALARINA GİRİŞ

İslam inanç esasları Allah'a iman, Peygamberlere iman ve ahiret gününe iman temeline dayanmaktadır. Uluhiyet-Nübüvvet-Ahiret şeklinde formüle edilen bu esaslar Allah'a iman esasından neşet etmiştir. Altı iman esası da bunun içinde mündemiçtir. Kabir alemi de ahiretle ilgili inanç esasının içerisinde yer alır. İslam inançlarının tarihi seyrine baktığımızda bu konuda çeşitli tartışmaların bulunduğunu görmekteyiz. Şüphesiz ahiretle ilgili inanç esasları üzerinde hiçbir tartışma mezhepler arasında yer almaz. Ancak teferruata ilişkin hususlarda ise bazı fikir farklılıklarının bulunduğu da bilinmektedir. Özellikle kabir alemi, ahiret ahvali, sırat, mizan, amellerin tartılması gibi konularda Ehl-i Sünnet ile Mutezile arasında bazı fikir ayrılıkları bulunmaktadır.

Kabir Arapça'da "ölünün gömüldüğü yer" anlamındadır. Berzah ise "iki şey arasındaki engel, mania ve ayırıcı hudut" anlamlarına gelmektedir.⁷³ Hz. Peygamber'in "*Ahiret duraklarının ilki*"⁷⁴ olarak tanımladığı ve kabir alemi terkihiyle ifade etmeye çalıştığımız *ölüm* ile *haşr* arasındaki ara dönem, Berzah alemi olarak da adlandırılmaktadır.⁷⁵

Ölümlerin hepsi gömülme, yanarak veya deniz gibi yerlerde bedenlenerek oldukları için ölüm ile haşr arasındaki dönemi kapsayacak şekilde bir anlam ifade için berzah alemi kavramı daha kapsayıcıdır. Bununla birlikte kabir ve berzah kelimeleri birbirlerinin yerine kullanılmaya başlamıştır. Biz daha yaygın olması nedeniyle kabir ahvali terkihi kullanacağız.

Kabir ahvali gayb alanına taalluk eder. Dolayısıyla kabir ile ilgili bilgilerin tamamı Kur'an ve Sünnet'e mütealliktir. Kur'an-ı Kerim'de kabir hayatı saraheten yer almakla birlikte kabir ahvali hakkında tafsilatlı bilgiler mevcut değildir. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadislerinde ise kabir ahvali ile ilgili geniş malumatlar

⁷³ Seyyid Şerif Cürçânî, *et-Tarifât*, "Berzah", İstanbul 1938, s. 38; Ayrıca bkz. Kürşat Demirci, "Kabir", *DİA*, XXIV, 33.

⁷⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 63.

⁷⁵ Süleyman Toprak, "Kabir", *DİA*, XXIV, 37.

vardır. Gerek kabirle ilgili ayetlerin müteşabihati ve gerekse hadislerin mütevatir derecesine ulaşmaması sebebiyle kabir ahvali Ahirete iman'ın rükünlerinden birisi olarak değerlendirilmemiş, İslam inançları konusu olarak tartışılmıştır.

Kabir aleminin bir ara dönem olarak ölüm ile haşır arasında var olduğu hususunda bütün İslam âlimleri icma etmiştir. Ancak kabir ahvalinin mahiyeti hususunda âlimler arasında ihtilaf olmuştur. Bu tartışmaların başında kabir sorgusu gelmektedir. Münker-Nekir adlı iki melek tarafından dünyadaki inancından, amellerinden ve bütün yapıp-ettiklerinden sorgulandıktan sonra ya kabir nimeti ile mükafatlandırılacak ya da kabir azabı ile cezalandırılacaktır. Kabir ahvali tartışmalarının odağındaki konu kabir azabının olup olmadığı meselesidir. Ayrıca kabir hayatında ruh-beden ilişkisi ve ruhların diğer ruhlarla ilişkisi ve kabirlerin ziyareti ile kabir ziyaretlerinin ölüye faydası olup olmadığı meseleleridir. Kadızâde'nin Risâledeki görüşlerine geçmeden önce Risâlenin anlaşılması bağlamında bu tartışma başlıklarına kısaca değinmek istiyoruz.

A-Kabir Sualleri ve Münker-Nekir Melekleri

Kabir ahvalinde, mevtanın defnedilip insanlar dağıldıktan sonra mevta ilk olarak kabir sualleriyle karşılanmaktadır. Ölü ister mezarda gömülü olsun, isterse yanarak kül olmuş, vahşi hayvanlar tarafından parçalanmış, denizde balıklar tarafından yutulmuş ve isterse müzelerde mumyalanmış olsun kabir sualleriyle karşılaşacaktır.⁷⁶ Kabir suallerine mükellef olan herkes muhatap olacaktır. Ancak Allah (cc.) peygamberler, şehitler, bazı hastalıklardan ölenler ve cuma gün ve gecesinde ölenler gibi bazılarını muaf tutabilir.⁷⁷

Hadis kaynaklarımızda tafsilatlı olarak anlatılan bu suallerin Münker-Nekir adlı iki melek tarafından yapılacağı ve meleklerin insanı dehşete düşüren bir surette göreleceği yer almaktadır.⁷⁸ Suallerin muhtevası ile ilgili hadis

⁷⁶ Sâid Ramazan el-Bûtî, *İslam Akaidi*, trc. M. Yolcu-H. Altınalan, İstanbul 1996, s. 316.

⁷⁷ Süleyman Toprak, *Ölümden Sonraki Hayat*, Konya 1986, s. 308-318.

⁷⁸ Tirmizî, *Cenâiz*, 70.

rivayetlerinde farklılıklar olmakla beraber genel bir çerçevede dini, kiblesi, kitabı ve Hz. Peygamber ile ilgili sorular sorulacağı anlatılmaktadır.⁷⁹

Kabir suallerine muhatap olanlar dünyadaki iman ve amellerine göre cevap vereceklerdir. Dünya hayatında iman nimeti ile tanışmamış, küfür ve isyan üzere ölmüş olanlar meleklerden korkup şaşırarak ve cevap veremeyecekler. Ancak iman sahibi kimseler bu suallere kolaylıkla, metanetle cevap verebileceklerdir. Zira Allah cc. bunu lütfedecektir. Kur'an-ı Kerim'de "*Allah iman edenlere dünya hayatında da, ahirette de o sabit sözde daima sebat ihsan eder, Allah zâlimleri şaşırtır, Allah ne dilerse onu yapar.*"⁸⁰ ayeti buna delildir. Ayette geçen "sabit söz"den maksat kelime-i tevhid olup, dünya hayatında bunu tasdik ve ikrar ettiği için ahirette de bunu söyleyebilmesine Allah yardım edecektir. Kafirler ise dünya hayatında bu "sabit söz"ü inkar ettikleri için salt bilgi olarak bunu ezberleseler bile doğru bir cevap veremeyeceklerini kastetmektedir. Ayrıca bu ayetin kabir sorgusu ile ilgili olduğu⁸¹ bir çok hadisi şerifte vurgulanmıştır.

Kabir suali ile ilgili yirmiden fazla sahabi rivayette bulunmuştur.⁸² Rivayetlerin lafızlarında farklılıklar olmakla birlikte genel olarak kabir sualinin mümine kolaylaştırılacağı, kafirler için ise çetin olacağı belirtilir. Bu hadisler arasında Ebu Hureyre'den (r.a.) gelen bir rivayet şöyledir.

"Ölü defnedildiğinde, ona gök gözlü simsiyah iki melek gelir. Bunlardan birine Münker diğerine de Nekir denir. Ölüye: "Bu adam (Rasûlüllah) hakkında ne diyorsun?" diye sorarlar. O da hayatta iken söylemekte olduğu; "O, Allah'ın kulu ve Resûlüdür. Allah'tan başka Allah olmadığına, Muhammed(s.a.s.)in O'nun kulu ve elçisi olduğuna şehadet ederim" sözlerini söyler. Melekler; "Biz de bunu söylediğini biliyorduk zaten" derler. Sonra kabri yetmiş çarpı yetmiş zira' kadar

⁷⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 287.

⁸⁰ İbrahim 14/27.

⁸¹ *Buharî*, Tefsir, 4; Cenâiz 85; *Müslim*, Cennet 17; *İbni Mâce*, Zühd 32; *Nesâî*, Cenâiz 114.

⁸² Konu ile ilgili bütün hadisler ve hangi sahabenin bunları rivayet ettiği ile ilgili olarak bkz. Celalettin es-Suyûtî, *Kabir Alemi*, trc.Bahaeddin Sağlam, İstanbul 2003, s. 208-239.

genişletilir ve aydınlatılır. Sonra ona "Yat!" denir. "Aileme dönüp onlara haber versem mi?" diye sorar. Onlar da; "Akrabalarından en çok sevdiği kimseden başkası kendisini uyandırmayan, güveyinin uyuması gibi uyu!" derler. Böylece, yattığı yerden, Cenab-ı Allah onu tekrar diriltinceye kadar uyur.

Eğer münaфіk ise, "İnsanların söylediklerini duyup aynısını söylerdim, bilmiyorum" der. Melekler de, "Böyle söyleyeceğini zaten biliyorduk" derler. Sonra arza: "Onu sıkıştır" denir. Arz onu sıkıştırır da kaburga kemikleri birbirine geçer. Allah onu yattığı bu yerden tekrar diriltinceye kadar kendisine azap edilir."⁸³

Hz. Peygamberimiz bir başka hadislerinde "Muhakkak ki bu ümmet kabirlerinde imtihana çekiliyor..."⁸⁴ buyurduğunu birçok sahabi rivayet etmiştir.

B-Kabir Azabı ve Nimeti

Akıl ve duyular tarafından idrak edilemeyip vahiyle sabit olan gayb konularından biri kabir azabıdır. Kabir azabı ölümden sonra başlayıp yeniden dirilişe kadar geçen ara dönemdeki cezalandırmadır. Kabir azabı ifadesi, bu cezanın sadece kabirde olacağı anlamına gelmemekte, nerede ve ne şekilde ölürse ölsün berzah aleminde iman-amel durumuna göre herkesi kapsamaktadır.

Kabir azabı kabir ahvalinin en çok tartışılan ve en önemli konusudur. Çünkü kabir azabının ispat edilmesi, cezadan önce bir sorguyu gerektireceğinden kabir sorgusu, kabir azabının zıddı olarak ödülü hak edenler de olacağından kabir nimeti de kabul ve ispat edilmiş olacaktır.⁸⁵

Kabir azabının varlığına Kur'an-ı Kerim'de açıkça delalet ve işaret eden ayetler⁸⁶ ve kabir azabı hakkında ayrıntılı bilgiler veren bir çok hadis-i şerif⁸⁷ mevcuttur.

⁸³ Tirmizî, Cenâiz, 70.

⁸⁴ Müslim, Cennet 17; Nesâî, Cenâiz 115; Ahmed b. Hanbel, Müsned, III, 3-4.

⁸⁵ Toprak, a.g.e, s. 320.

⁸⁶ Mümin 40/46; Nuh 71/25; Tevbe 9/101; Secde 32/21; Tur 52/47.

Kur'an-ı kerim'de Firavun ve adamlarının sabah akşam ateşe sunulduğu ve kıyamet gününde en şiddetli azaba maruz kalacakları,⁸⁸ Nuh kavminin tufanda boğulmasının hemen ardından ateşe atıldığı,⁸⁹ kafir ve münafıkların en büyük azaptan önce yakın bir azaba uğratılacakları⁹⁰ ve bedeviler ile münafıkların iki kez cezalandırılacakları⁹¹ ehli sünnet âlimlerine göre kabir azabına delil teşkil etmektedir.⁹² Ayrıca iyiler ve kötülere dünyada ve ahirette yapılacak muamelenin bir olmayacağı,⁹³ Kur'an'dan yüz çevirenler için bir darlık olacağı,⁹⁴ Allah'tan yüz çeviren ve Allah'ı inkar edenler için en büyük azapla cezalandırılacağı⁹⁵ ve Cehennemde kafirlerin iki defa öldürülüp iki defa diriltildiklerini söylemesi⁹⁶ kabir azabına işaret olarak kabul edilmiştir.⁹⁷

Kabir azabı ile ilgili hadislerde Hz. Peygamber (s.a.v.) kabir azabının var olduğunu,⁹⁸ kendisinin azap görenlerin seslerini işittiğini⁹⁹, azap görenlerin seslerini insan ve cinlerin dışındaki mahlukatın da işittiğini¹⁰⁰ söylemiş, kabir azabından Allah'a sığınmış,¹⁰¹ ahabına da kabir azabından Allah'a sığınmalarını tavsiye etmiştir.¹⁰² Ayrıca cenaze namazını kıldırıldığı kişinin kabir azabından

⁸⁷ Hadislerin bir bütün olarak tahlili için bkz. Suyûtî, *a.g.e.*, s. 208 vd.

⁸⁸ Mümin 40/46.

⁸⁹ Nuh 71/ 25.

⁹⁰ Secde 32/21; Tur 52/47.

⁹¹ Tevbe 9/101.

⁹² Saduddîn Mes'ûd b. Ömer Taftazânî, *Şerhu'l-Akaid: Kelam İlmi, ve İslam Akaidi, Haz. Süleyman Uludağ*, İstanbul 1999, s. 252; Ebu'l-Hasan el-Eşari, *el-İbâne an Usuli'd-Diyâne: İslam İnanç Esasları, Çev. Mehmet Kubat*, 2008 İstanbul, s. 186; el-Bûtî, *a.g.e.*, s. 317.

⁹³ Casiye 45/21-22.

⁹⁴ Taha 20/ 124.

⁹⁵ Gaşîye 88/ 23-24.

⁹⁶ Mümin 40/11.

⁹⁷ Toprak, *a.g.e.*, s. 320 vd.

⁹⁸ *Buharî*, Cenâiz 32; *Müslim*, Cenâiz 9; *İbni Mâce*, Cenâiz 32.

⁹⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 103-104; *Müslim*, Cennet 67-69.

¹⁰⁰ *Nesâî*, Cenâiz 86.

¹⁰¹ *Buharî*, Cenâiz 84; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 174.

¹⁰² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 229; *Müslim*, Cennet 17; *İbni Mâce*, İkâme 46.

masum olması için dua etmiş,¹⁰³ Hendek s.a.v.aşı esnasında müşriklere beddua ederken ve Bedir'de öldürülen müşriklerin cesetleri arasında dolaşırken kabir azabından¹⁰⁴ bahsetmiştir. Kabir azabına neden olan sebeplerden bahsederek koğuculuktan,¹⁰⁵ küçük abdestten korunmamaktan,¹⁰⁶ borçlu olarak ölmekten,¹⁰⁷ yalan, zina, içki ve faiz¹⁰⁸ gibi günahlardan dolayı kabirde azap olduğunu buyurmuştur.

Kabir azabının mahiyeti ve nasıl olduğu ile ilgili olarak Hz. Peygamber (s.a.v.) kafirlere ve günahkârlara sabah akşam Cehennem ateşinin gösterildiğini,¹⁰⁹ kabir sorgusunda doğru cevap veremeyenlere demir tokmakla başlarına vurulduğunu¹¹⁰ ve kemiklerin birbirine geçecek şekilde kabrin insanları sıktığını¹¹¹ ifade etmiştir.

Kabir azabının suresi meselesi tartışılan konulardan birisidir. Kâfir, münafık ve günahkâr müminlerin durumları Allah'ın adalet sıfatı gereği insanların iman ve amel durumuna göre farklı olacaktır. Kafir ve münafıklar için haşr'a kadar, müminler için ise günahları oranında azap göreceklidir.¹¹²

Kabir nimeti meselesi kabir azabıyla ilintilidir. Kabir sorgusunun akabinde kulun dünyadaki fiillerine göre kabir azabı veya kabir nimeti olacaktır. Kabir azabı geçici veya devamlı olmakla birlikte kabir nimeti yeniden dirilişe kadar devam edecektir. Ölüm insana ne şekilde gelmiş olursa olsun kabir sorgu ve azabından kurtulamayacağına göre, kabir nimetinden de mahrum olmayacaktır.

¹⁰³ *Müslim*, Cenâiz 86.

¹⁰⁴ *Müslim*, Mesâcid 35; *İbni Mâce*, Salât 6.

¹⁰⁵ *Buharî*, Cenâiz 88, Vudu 57; *Nesâî*, Cenâiz 116.

¹⁰⁶ *Buharî*, Cenâiz 88, Vudu 57; *Nesâî*, Cenâiz 116; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 225.

¹⁰⁷ *İbni Mâce*, Sadakat 12.

¹⁰⁸ *Buharî*, Cenâiz 92.

¹⁰⁹ *Buharî*, Cenâiz 88; *Müslim*, Cennet 65-66.

¹¹⁰ *Ebu Davud*, Sünnet 27.

¹¹¹ *Tirmizî*, Cenâiz 70.

¹¹² Toprak, *a.g.e.*, s. 368-371.

Kabir nimetine işaret eden ayet ve kabir nimetini ayrıntılı bir şekilde anlatan hadisler bunu göstermektedir.

Kur'an-ı Kerim'de Yüce Allah iyi ve kötü davrananların hayat ve ölümlerinin bir tutulmayacağı,¹¹³ şehitlerin berzah aleminde diri olup Allah katında rızıklandırıldıkları¹¹⁴ ve şehitlerin diri olması ve nimetlenmesini insanların anlayamayacağını¹¹⁵ ifade etmesi kabir nimetinin delillerindendir. Burada ayette geçen “*siz diri olmayı ve nimetlenmeyi anlayamazsınız*” cümlesi bahsedilen hayat ve nimetin mahşer gününde değil, berzah aleminde olduğuna delalet eder. Zira mahşerdeki herkes aynı alemde olacağından bu durumu anlayıp idrak edebilecektir.¹¹⁶ Kabir nimeti ile ilgili en dikkat çeken şehitlerin nimetlendirilecek olmalarıdır. Peygamberler şehitlere göre daha üst bir mertebeye sahip oldukları için onların da nimetlenmesi akıldan uzak değildir.

Hadislerde geçen peygamber cesetlerinin çürümemesi,¹¹⁷ Hz. Peygamberin Miraca yükselirken geçmiş peygamberlerle selamlaşması hususu¹¹⁸ kabir nimetinin olduğunu göstermektedir. Ayrıca hadislerde kabrin Cennet bahçelerinden bir bahçe olduğu,¹¹⁹ müminlere sabah akşam Cennetteki yerleri gösterildiği,¹²⁰ kabirlerin dua ile aydınlandığı,¹²¹ Hz. Peygamberin müslümanların mezarlarından geçerken mezardakilerin çok hayra kavuştukları,¹²² kabirlerin genişletileceği¹²³ kabir nimetini haber vermektedir.¹²⁴

¹¹³ Casiye 45/21.

¹¹⁴ Âl-i İmran 3/169-170.

¹¹⁵ Bakara 2/154.

¹¹⁶ Toprak, *a.g.e.*, s. 367.

¹¹⁷ *İbni Mâce*, Cenâiz 65.

¹¹⁸ *Buhârî*, Salât, 1; Tevhid, 37; Enbiya, 5; Bed'ül-Halk, 7; Menâkıb, 24; *Müslim*, İman, 259, 262-263; Fezâil, 164.

¹¹⁹ *Müslim*, Cennet 17; *Nesâî*, Cenâiz 109-110.

¹²⁰ *Buhârî*, Cenâiz 65; *Müslim*, Cennet 17; *İbni Mâce*, Zühd 32.

¹²¹ *Buhârî*, Salât 72, Cenâiz 65; *Müslim*, Cenâiz 23; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 388.

¹²² *İbni Mâce*, Cenâiz 46; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 83-84.

¹²³ *Müslim*, Cennet 17; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 3-4.

¹²⁴ Kabir nimetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Toprak, *a.g.e.*, s. 385 vd.

C-Kabir Sorgu ve Kabir Azap-Nimeti Bağlamında Ruh-Beden İlişkisi

Kabir hayatının varlığı ile ilgili ihtilaflar ruh-beden ilişkisi hususundaki farklı yorumlardan meydana gelmektedir. Ruhun ne olduğu hakkındaki tartışmalar kadim tartışmalardır. Hakkında insana çok az bilgi verilen ruh¹²⁵ konusu İslam düşünürlerinin de gündemini işgal etmiştir.¹²⁶

Kabir hayatının sadece beden, sadece ruh, veya ruhun bedene kısmen veya tamamen geri verilmesi tartışma yollarını oluşturmuştur. İslam filozofları¹²⁷ ile İbn-i Hazm ve İbn-i Kayyim el-Cevziyye¹²⁸ kabir hayatını sadece ruhun idrak edeceğini ileri sürmüştür. Kerramiyye ve Salihyye müntesipleri¹²⁹ kabirdeki hayatın yalnız bedenle olacağını, azap ve nimeti idrak için hayat şart olmadığını söylemişlerdir. Ehl-i Sünnet âlimlerinin çoğunluğu ise kabirdeki sorgu, azap ve nimeti idrak edecek derecede bir hayata sahip olacağını, yani ruhun kısmi bir dönüş yapacağını¹³⁰ ileri sürmüş, Selefyye de gaybi aleme taalluk eden kabir hayatının mahiyeti hakkında fikir serdetmenin doğru olmayacağını¹³¹ söylemişlerdir.

Kabir aleminde bir hayatın olacağına dair görüşe hadisler kaynaklık etmektedir. Hz. Peygamber kabir sorgusu esnasında ruhun bedene iade edileceği,¹³² ölünün kendisini kabre koyanların ayak seslerini işiteceği,¹³³ uykudan

¹²⁵ İsra 17/85.

¹²⁶ Ruh hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmed Dalkılıç, *İslam Mezheplerinde Ruh*, İz Yayıncılık, İstanbul 2004.

¹²⁷ Ebu Hamid Muhammed el-Gazzâlî, *Tehâfüt el- Felâsife*, trc. Bekir Karlığa, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981, s. 195 vd.

¹²⁸ İbn Hazm, *el Usul ve'l Furu'*, Beyrut, 1984 s. 144-147'den ve İbn Kayyim el-Cevziyye, *er-Ruh*, Nşr. M. Enis İyâde-M. Fehmi es-Sercânî, Kahire, Trs, Mektebetü Nusayr, s. 279-290'dan naklen Süleyman Toprak, "Kabir", *DİA*, XXIV, 38.

¹²⁹ Toprak, "Kabir", *DİA*, XXIV, 38.

¹³⁰ Toprak, *a.g.e.*, s. 284; Toprak, "Kabir", *DİA*, XXIV, 38.

¹³¹ Toprak, "Kabir", *DİA*, XXIV, 38.

¹³² *Ebu Davud*, Sünnet 23; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 287-288.

¹³³ *Müslim*, Cennet 17.

uyanmış gibi gözlerini silip namaz kılmayı talep edeceği¹³⁴ ve azap görenlerin feryatlarının hayvanlar tarafından işitileceğini¹³⁵ söylemesi ruhun bedene döndürüleceğine dair fikir vermektedir.

Kabir ahvali bu dünyadan farklı bir boyut olmasından dolayı İslam âlimleri konuyu benzetme yoluyla izah etmeye çalışmış ve bu durumu da uyku haline benzetmişlerdir. Uyku halinde nasıl insan seviniyor, üzüyor ve yanındakiler bu durumu hissedemiyorlarsa kabirdeki sorgu, azap ve nimet böyle bir boyutta olabileceğini ileri sürmüşlerdir.¹³⁶ Son olarak kabir ahvali gaybi bir mesele olup ve ruhun mahiyeti hakkında insanın çok az bilgi sahibi olmasından dolayı kesin yorumlarda bulunmak doğru gözükmemektedir. Allah'ın halik ve kudret sıfatlarına mebni olarak kabirdeki sorgu, azap ve nimeti idrak edebilecek yetileri insana vermesi Zat-ı Bâri için mümkündür. Doğrusunu Allah bilmektedir.

D-Kabir Ziyaretleri

İnsanoğlunun elinde bulunan maddi manevi birikimleri elde etmede geçmişinden gelen mirasın payı oldukça önemlidir. Tarih boyunca insanoğlu bu duygu ve düşüncenin etkisi ve çeşitli mülahazalarla mezarları ziyaret etme alışkanlığını hiçbir zaman kaybetmemişler hatta bunu dini bir ritüel olarak ta yapmışlardır.

Asr-ı saadetin ilk dönemlerinde insanların düşüncesini şirkten arındırmak ve yanlış adetleri tamamen ortadan kaldırmak için kabir ziyareti yasaklanmıştır.¹³⁷ İslam'ın temel akideleri toplum tarafından benimsenip, tevhid düşüncesinin tam olarak yerleşmesi ve insanların hayrına olduğu için kabir ziyaretine izin verilmiştir.

¹³⁴ *İbni Mâce, Zühd, 32.*

¹³⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned, III, 3-4.*

¹³⁶ Toprak, *a.g.e, s. 292.*

¹³⁷ *Müslim, Cennet 36.*

Hz. Peygamber kabirleri ziyaretin ölümü hatırlattığı,¹³⁸ ahireti hatırlatacağı,¹³⁹ kalbi yumuşatacağı¹⁴⁰ ve insanları zühd hayatına yönlendireceğinden¹⁴¹ dolayı kabir ziyaretlerini teşvik etmiş, kendileri de kabir ziyaretlerinde bulunmuştur.¹⁴² Ancak kabir ziyaretlerinde gereksiz söz sarfetmekten menetmiş,¹⁴³ kadınların aşırı derecede kabirlerin ziyaretlerini¹⁴⁴ lanetlemiştir.¹⁴⁵

Sonuç olarak mezar ziyareti insanın kendisi için, ibret nazarıyla, mezardakilere dua etmek gibi niyetlerle yapılabilir. Bunların dışında kalan ve şirke yol açabilecek mezar ziyaretleri ve uygulamaları doğru kabul edilemez.

¹³⁸ *Ebu Davud*, Cenâiz 18; *Tirmizî*, Cenâiz 59.

¹³⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, s. 145; *İbn-i Mâce*, Cenâiz 47.

¹⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 237.

¹⁴¹ *İbn-i Mâce*, Cenâiz 47.

¹⁴² *Müslim*, Cenâiz 36; *İbn-i Mâce*, Cenâiz 48; *Ebu Davud*, Cenâiz 81; *Nesâî*, Cenâiz 101; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 441.

¹⁴³ *Nesâî*, Cenâiz 100.

¹⁴⁴ 21. yüzyıl Türkiye'sinde türbelerin, sınav veya başka bir sıkıntı anlarında nasıl insan akınına uğradığı ve ziyaretçilerin ne gibi taleplerle buralara geldiği konusu biraz gözlemlendiğinde hadisin anlamı çok daha iyi anlaşılacaktır.

¹⁴⁵ *Tirmizî*, Cenâiz 60; *Ebu Davud*, Cenâiz 78; *Nesâî*, Cenâiz 104; *İbn-i Mâce*, Cenâiz 104.

II. KÂŞİF'U HÂLİ'L-MEVTÂ VE'L-BERZAH RİSALESİ

Hız. Peygamberin vefatından sonra takriben hicri ikinci asırdan itibaren oluşmaya başlayan İslam ilimleri tabii olarak birtakım ihtilaf ve tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Gazzâlî'nin ifadesiyle 'İslami ilimlerin anası' olan kelim ilmi ihtilafın en fazla bulunduğu bir ilim dalı olarak gelişmiştir. Bu itibardır ki kelamın ahiret bölümüne ilişkin konuların arasında yer alan ahiret hayatının başladığı berzah alemi ile ilgili meseleler genelde İslam âlimlerinin özelde kelamcılarının gündemini meşgul etmiş ve bu hususta eserler ortaya koymuşlardır.

Kabir ahvalinin gaybi bir mesele olup Kur'an'da 'muhkem' bir şekilde ifade edilmemesi ve bu husustaki hadislerin sıhhat durumu tartışmaların günümüze kadar devam etmesini sağlamıştır.

18. yy.da yaşamış olan müellif kabir ahvali hakkında yazdığı Risâlede konuları muhtasar olarak ve bir bütünlük içinde yazmış, Kabir sorgusu, kabir azabı ve kabir nimetinin var olduğunu ispat etmeye çalışmıştır. Ayet ve hadislerden ve bu konuda müstakil eser yazmış olan Suyûtî, Gazzâlî, Kurtubî, İbn-i Kayyım vd. eserlerinden istifade etmiş, ayrıca İbn Hacer Askalânî, Ebussuud Efendi, el-Îcî, Kadı Beydavî, Birgivî Mehmed Efendi, İbn-i Teymiyye vb. ile görüşlerini desteklemiştir.

Kadıızâde Erzurumî, alıntılarında bulunduğu hadislerin sıhhati konusunda zaman zaman değerlendirilmelerde bulunmuş, ilmi bir üslupla Risâleyi kaleme almasına rağmen polemiklerden ve sert eleştirilerden kaçınmamıştır.

A-Eserin Nüshaları ve Tanıtımları

Kadıızâde Erzurumî'nin bütün eserleri gibi tezimizin konusunu teşkil eden kabir ahvali ile ilgili Risâlesinin de matbu olmadığı kanaatine ulaştık. Günümüz kelam araştırmaları için bir gereklilik haline gelen el yazma eserleri günümüze taşıma niyetiyle bu Risâleyi incelemeye çalıştık. Süleymaniye Kütüphanesi, Kültür Bakanlığı ve Milli Kütüphane başta olmak üzere yaptığımız araştırmalar neticesinde üç nüshasına ulaştık. Bu üç nüsha Süleymaniye Kütüphanesinde bulunmaktadır. Bunlar; Esad Efendi 1269, Bağdatlı Vehbi 651 ve Nafiz Paşa 1502 demirbaş numaralarda kayıtlıdır.

Risâlenin ismi bütün nüshalarda “Kâşif”u hâli'l-mevtâ ve'l-berzah” olarak geçmektedir. Süleymaniye kataloglarında ise “Kâşif-u ahvali'l-mevta ve'l-berzah” olarak kaydedilmiştir. Osmanlı Müellifleri¹⁴⁶ ve Tarihçe-i Erzurum¹⁴⁷ eserlerinde ise “Risâle-i Ahvali'l Kabir” olarak verilmiştir.

1-Esad Efendi Nüshası:

Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi 1269 numarada 123a-141b varakları arasında kayıtlı olan bu nüsha toplam 19 varaktan oluşmaktadır. Her varak 17 satır ihtiva eder. Nesih yazısıyla istinsah edilmiştir. Bazı başlıklar kırmızı renkte yazılmıştır.

Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi bölümü 1269 nr. kayıtlı 1ab. varak örneğidir.

¹⁴⁶ Bursalı Mehmed Tahir, age, I, 404.

¹⁴⁷ Mehmed Nusret, age, s. 101.

Risâle besmele ve hamdele ile başlayıp

اما بعد, فيقول العبد الفقير محمد المدعو بقاضي زاده جعل الله التقوي زاده ان اعتقادي في اصول الدين اعتقاد اهل السنة والجماعة

şeklinde devam etmektedir. Risâlenin sonu

اللهم ارزقنا الفهم واليقظة من نوم الغفلة ووقفنا للتفكر في امر خاتمنا واجعل اخر عمرنا مع ايثارة. والحمد لله رب العالمين والصلوة والسلام علي خير خلقه محمد واله وصحبه اجمعين تمت م dua ve hamd ile tamamlanmaktadır. Bu nüsha için (1) rumuzunu kullandık.

2-Bağdatlı Vehbi Efendi Nüshası:

Bu nüsha Süleymaniye Kütüphanesi Bağdatlı Vehbi 651 numarada 2a-21b varakları arasında kayıtlı olup 20 varaktan müteşekkildir. Varakların bazısı 18, bazısı 19, bir kısmı da 20 satır ihtiva etmektedir. İnce Talik yazısı ile evahiri Rebiu'l-Ûla 1162 tarihinde İbrahim Hassasi tarafından istinsah edilmiştir. Eserin kenarlarında az da olsa haşiyeler yer almaktadır.

Risâle besmele ve hamdeleden sonra

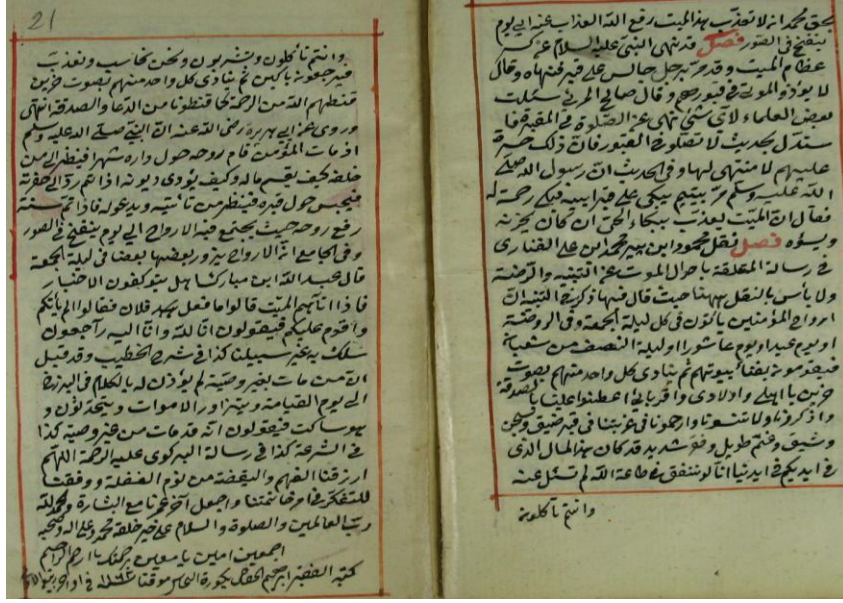
اما بعد, فيقول العبد الفقير محمد المدعو بقاضي زاده جعل الله الت قوي زاده ان اعتقادي في اصول الدين اعتقاد اهل السنة والجماعة وهذا مذهبي في الفروع مذهب الامام الاعظم ابي حنيفة النعمان بن ثابت الكوفي عليه وعلي اصحابه رحمة العلي...

şeklinde devam etmektedir.

Risâle şu ifadelerle sona ermektedir.

اللهم ارزقنا الفهم واليقظة من نوم الغفلة ووقفنا للتفكر في امر خاتمنا واجعل اخر عمرنا مع ايثارة. والحمد لله رب العالمين والصلوة والسلام علي خير خلقه محمد واله وصحبه اجمعين امين يامعين برحمتك يا ارحم الراحمين

Bu nüsha için kullandığımız rumuz (و) dır.

Süleymaniye Kütüphanesi Bağdatlı Vehbi bölümü 651 nr. kayıtlı 21ab. son varak örneğidir.

3-Nafiz Paşa Nüshası:

Nüsha Süleymaniye Kütüphanesi Nafiz Paşa bölümü 1502 demirbaş numarasında 49a-68a varakları arasında olup toplam 20 varaktan oluşmaktadır. Her varak 17 satır ihtiva etmektedir. 1ab, 2ab, 3ab ve 4a varakları İnce Talik, diğer varaklar nesih hattı ile istinsah edilmiştir. Mahmut b. Ömer tarafından Rusçuk'da istinsah edilmiştir. Eserin kenarlarında bazı açıklamalar yer almaktadır.

Risâle besmele ve hamdeleden sonra diğer nüshalarla aynı başlangıç ifadelerine yer vermektedir.

اما بعد , فيقول العبد الفقير محمد المدعو بقاضي زاده جعل الله التقوي زاده ان اعتقادي في

اصول الدين...

Eser şu ifadelerle sona ermektedir.

اللهم ارزقنا الفهم واليقظة من نوم الغفلة ووقفنا للتفكر في امر خ اتمتنا واجعل اخر عمرنا مع
ايثاره. والحمد لله رب العالمين والصلوة والسلام علي خير خلقه محمد واله وصحبه اجمعين امين.

Bu nüsha için (ن) rumuzunu kullandık.

B-Risâlenin Neşrinde Takip Edilen Usul:

Kadıızâde'nin Kâşif'ü hâli'l-mevtâ ve'l-berzah adlı risâlesi ortalama 20 varaktır. Risâlenin nüshaları genel olarak okunaklı olmakla beraber Esad Efendi nüshasının hattı daha okunaklıdır. Bu yüzden Esad Efendi (!) nüshasını esas alarak metni ortaya çıkarmaya çalıştık. Ardından Nafiz Paşa (ن) ve Bağdatlı Vehbi (و) nüshaları ile Esad Efendi'den ortaya koyduğumuz metni karşılaştırdık. Bu karşılaştırma sonucunda nüshalarda tercih metodunu uygulayarak tercihimizi metne koyup farklı olanlarını dipnotta gösterdik. Ayrıca bir nüshada olup diğerlerinde olmayan kelime ve cümleleri parantez içinde metne koyduk ve hangi nüshaya ait olduğunu dipnotta ifade ettik. Nüsha farklılıklarında tek nüsha farklı ise sadece onun rumuzunu, farklılıklar iki nüshada ise (+) işaretiyle gösterdik. Eğer her üç nüsha farklı ise onları da ayrı ayrı dipnotta ortaya koymaya çalıştık.

Risâlede kullanılan ayet ve hadisler tahriç edilip dipnotta gösterilmeye çalışılmıştır. Müellifin Risâlede yaptığı alıntılarda farklılıklar gördüğümüzde müellifin Risâlelerini metne koyup farklılıklara dipnotta işaret ettik. Ancak alıntı yapılan metinde farklılıklar fazla olduğunda metnin aslını dipnotta verdik. Ayrıca ulaşamadığımız hadis ve kaynaklar hakkında dipnotta bilgi vermeye çalıştık.

Risâle neşrinde dikkat edilen bir diğer husus nüshalarda Osmanlıca yazılan bazı kelimelerin (ör: عائشة/عائشة؛ ثلاث/ثلث) Arapça olarak metne yerleştirilmesidir. Buna ilaveten Risâlede alıntının son bulunduğunu göstermek için kullanılan (انتهى) kelimesini metinden çıkarmayı uygun gördük ve alıntı yapılan metni tırnak içinde göstermeye gayret ettik.

Risâlede müellifin kullandığı bazı kısaltma işaretleri şunlardır.

الخ: إلي آخره.

ح: حينئذ.

فح: فحينئذ

م: تم

III. RİSALENİN MUHTEVASI

Giriş

Kadıẓâde Erzurumî, eserini sistematik bir şekilde ve bahsedeceği konuların başlıklarını ifade ettiği üç bölüm ve fasıllar dahilinde ele almıştır. İtikatta Ehl-i Sünnet ve amelde Ebu Hanife'ye bağlı olduğunu ifade ettikten sonra bu konu hakkında kendi düşüncesini, kabir sorgusu, kabir azabı, kabir nimeti, münker-nekir ve ölümden sonra dirilmenin hak olduğunu ifade etmiştir. Risâleyi yazma sebebi olarak kabir ahvali hakkında istifade edilecek bir Risâleye rastlamadığından dolayı sağlam kaynaklara müracaatla böyle bir Risâle yazmaya karar vermiştir.

Birinci Kısım

İhtilafların ortaya çıkmasından önce Selef kabir sorgusu, azabı, nimeti kafir ve fasıklar için hak olduğu hususunda ittifak etmiş, sonraki kelamcılardan bazıları da aynı görüşü s.a.v.unmuştur. Kabir azabı ve nimeti ifadesi aslında berzah alemi için kullanılır. Ancak ölümler kabre konulduğu için böyle ifade edilmiştir. Ölü defin edilmemiş olsa bile Allah onun için azap-nimet ne dilemişse o vuku bulacaktır.

Kabir azabına şu ayet delalet eder: “Onlar sabah akşam o ateşe sokulurlar. Kıyametin kopacağı gün de: Firavun ailesini azabın en çetinine sokun (denilecek)!”(Mümin 40/46) Kadıẓâde, Kurtûbî'nin ayetteki firavunun ateşe sunulmasının haşr'dan önce berzaha vuku bulacağı, ayette açıkça zikredilmesinin de kabir azabına delil olduğu, ayrıca bu azabın sadece kafirlere mahsus olmadığı görüşünü nakleder. Abdullah b. Mes'ud'tan rivayet edilen “Firavun ailesinin ruhları siyah kuşların karnındadır. Her gün iki defa ateşe sunulur ve yeriniz burasıdır denilir” hadisini naklettikten sonra ayette geçen *غدوا وعشيا* kelimeleri azabın devamlılığından kinaye olduğunu söyler.

“Onlara (o kâfir ve münafıklara) o en büyük azaptan önce yakın azaptan tattıracağız..”(Secde 32/21) Abdullah b. Abbas'a göre ayetteki “yakın azaptan” maksat kabir azabıdır. Zira dünyada doğru yola gelmeleri ümidiyle kendilerine

verilen azaptan bir kısmı kabire bırakılmıştır. Çünkü ayette geçen ifade ولنذيقنهم العذاب değil ولنذيقنهم من العذاب tır.

"(Cehennemde olan kâfirler) şöyle diyecekler: Ey Rabbimiz, bizi iki defa öldürdün, iki defa da dirilttin. Şimdi günahlarımızı anladık..." ayetinde geçen أمثلاً اثنيتين وأحييتنا اثنيتين kelimeleri iki diriliş/hayat ve defa da ölüm doğumdan önceki durum birinci ölüm, dünyaya geliş birinci diriliş, kabre konulma ikinci ölüm ve haşr ikinci diriliştir. Diğer bir yoruma göre bu iki diriliş, dünyaya geliş ve kabirdeki diriliştir. Gazzâlî'ye göre ise üç ölüm ve üç diriliş/hayat vardır. Kadızâde bunun Kur'an'a aykırı olduğunu söyler.

Fasıl: "Hz. Aişe'den rivayetine göre Hz. Aişe'ye bir Yahudi kadın hizmet edermiş. Hz. Aişe ona bir iyilik yaptığı zaman o Yahudi kadın: Allah seni kabir azabından korusun diye dua edermiş. Hz. Aişe şöyle anlatır: Allah Rasulü (s.a.v) yanıma girdiğinde: ey Allah'ın elçisi kıyamet gününden önce kabir azabı var mı? diye sordum. Hayır, neden sordun? diye buyurdu. Ben: Şu Yahudi kadın kendisine bir iyilik yaptığımız zaman: Allah seni kabir azabından korusun diyor dedim. Allah Resulü Yahudiler yalan söylemiştir. Onlar Allah'a karşı en çok yalan söyleyenlerdir. Kıyamet gününden önce azab yoktur, diye buyurdu. Bundan bir süre sonra Allah Rasulü bir gün güpegündüz şöyle seslendi: Ey insanlar kabir azabından Allaha sığın, şüphesiz ki kabir azabı haktır."

"Hz Aişe (r.a) den rivayetine göre: bir Yahudi kadın Hz. Aişe'nin yanına girip: Allah seni kabir azabından korusun, demiş. Hz. Aişe de bunun üzerine Allah Resulüne kabir azabını sormuş ve efendimiz: evet kabir azabı haktır, buyurmuş. Hz. Aişe der ki: bundan sonra Allah Resulünü ne zaman görsem; kabir azabından Allaha sığıncıydı."

Erzurumî, Hz. Aişe'den rivayet edilen hadisler arasında senet karşılaştırılması yapar. Ardından Mekke'de nazil olan kabir azabına delil getirilen ayetler, yukarıda zikredilen, "Kabir azabı Müslümanlar için vuku bulacaktır" ve "Kabir azabı Allah'ın dilediğine erişecektir" hadislerinin arasında bir çelişki olmadığını mantıki çerçevede izah eder. Ardından "Kabir ya Cennet bahçelerinden bir bahçe ya da Cehennem çukurlarından bir çukurdur." Ve "Kabir ahiret konaklarının ilkidir. Kişi ondan kurtulursa gerisi ondan kolaydır.

Eğer kurtulmazsa ondan sonrası daha ağırdır” hadislerini zikrederek kabir azabının olduğuna daha fazla delile gereksinim duymadığını zira bu husustaki rivayetlerin tevatür derecesine ulaştığını söyler.

Fasıl: Kadızâde Erzurumî, kabir azabı ve nimetinin ruh ve bedeninin birlikte yoksa bunun dışında bir şekilde olduğu hususunda ilk dönem âlimlerin görüş serdetmediklerini, bu hususta yeterli derecede delil olmadığı, keyfiyetinin anlaşılması akılla mümkün olmadığını ve bundan dolayı bazı kelamcılarının bu konuda tevakkuf ettiklerini ifade eder. Bunun yanında ruhun bedenle münasebeti, ruhun keyfiyeti, ruhun mahiyeti, ruhun nurani, latîf, gülün içinde bir gül suyu, bölünmez bir atom, ruh ile bedeninin cüzlerinin birbirlerine denk olup olmaması vb. görüşlerini karşılaştırmalı olarak nakleder.

Fasıl: *“Sizden biri öldüğünde, o kimsenin yeri, sabah akşam kendisine gösterilir. Eğer o kimse Cennet ehlinde ise o ehli Cennettendir. Şayet o Cehennem ehlinde ise, o ehli Cehennemdendir. Ve ona denir ki: "Bu senin yerindir ve Allah seni kıyamet gününde dirilttiğinde oraya erişeceksin." "Müminlerin ruhları Cennet ağaçları ile beslenen yeşil kuşlar içindedir." "Allah diriliş gününde bedenine döndürünceye kadar müminin ruhu, Cennet ağaçlarında beslenen bir kuştur.”* Hadislerinde ruhların Cennet-Cehenneme nasıl arz edilecekleri, Cennet veya Cehenneme bedeninin bir kısmı ve birçok kısmı ile mi arz edileceği hususundaki farklı görüşleri ortaya koyan Erzurumî, ruhların kuşların karnında olduğu rivayetinin tenasüh olarak adlandırılabilceğini ancak tenasühün mümkün olmadığını, zira ruhların hayvan ve haşerelerden farklı olduğu ve ruhun zatıyla kaim olup yükselme, inme, birleşme, çıkma, gitme, gelme, hareket ve sükun özelliklerinden dolayı mümkün değildir.

İkinci Kısım

Askalânî, İbn Mes’ud ve Enes b. Malik’ten rivayetiyle gelen hadislerde mümin, kafir ve münafıkların kabre konulduğunda meleklerin kabre geleceği, Hz. Peygamberden sorgulanacağı, müminlere müjdelere verileceği, müminlerin ibadetlerinin kabre gireceği, müminin kabrinin genişleyip ferahlanacağı, aydınlanacağı, kafirlerin sorguya cevap veremeyip işkencelere maruz kalacağı

rivayetlerini hadis kitaplarından karşılaştırarak kabir sorgusunu tasvir eder. Ayrıca gayri mümeyyiz çocukların Hanefilere göre sorgulanacağı, Şafiilerin çoğunluğuna göre sorgulanmayacağı ve peygamberlerin sorgulanıp sorgulanmayacağı hususunda ihtilaf edildiğini söyler.

Kadıızâde, İbn Hacer Askalânî'nin Fethu'l-Bari adlı eserinden nakille hadisleri karşılaştırmalı olarak vererek şu hususların vuku bulacağını ifade eder. Kâfirlere Rabb'inden ve Allah Resulünden sorgulanıp başlarına tokmakla vurulacağı, ki bu tokmağın dağa vurulsa onu toza çevireceğini ifade eder. Azaba ara verilir ve kafire Cennet gösterilir. Burasının kendisine tahsis edildiği ancak inkar ettiği için bundan nehyedildiği söylenir. Cehennem kapısı açılır ki onun harareti ve dumanını hissetsin ve Cennete giremediği için pişmanlığı ve yok olmayı istemesi artsın. Yine kabirde ateşten bir döşek hazırlanır ve kabir onu öyle bir sıkar ki kemikleri birbirine geçer. Kabirde görülen azaptan dolayı ölünün feryadı insan ve cinler dışında her şey tarafından işitilir. İnsan ve cinlerin bunu işitememeleri imtihan esprisinden dolayıdır.

Fasıl: Kabir sorgusunun hangi dil ve ne şekilde olacağı hususunda İbn Hacer Askalânî hadisin zahirinde Arapça olacağı rivayeti olsa da herkesin lisanına göre veya anlayacağı lisana göre yapılacağı ve ölülerin kabirde oturarak sorguya çekileceklerini söylemiştir.

Kabir sorgusunun sadece ahir zaman ümmetini yoksa geçmiş ümmetleri de kapsadığı konusunda İmam Tirmizî'ye göre kabir sorgusu sadece bu ümmete mahsustur. Zira geçmiş ümmetler isyanları sebebiyle helak olmuşlar, ahir zaman peygamberi ise ümmetinden bu türlü helâkı kaldırmıştır. Ayrıca “bu ümmet kabirlerde sorguya çekilecektir” ve “kabirde bu adam (Hz. Muhammed s.a.v.) hakkında ne dersiniz sorulacaktır” hadislerini ve “Allah iyilerle kötülerini birbirinden ayırır”, “Allah iman edenleri dünya ve ahirette sağlam sözde sabit kılar”, “Allah zâlimleri saptırır” ayetlerini delil getirir. Buna karşın Kadıızâde, İbn Kayyim'dan nakille delil getirilen hadislerin geçmiş ümmetlerin sorguya çekilmesini nefyetmemiş, sadece ahir zaman ümmetinin durumundan bahsetmiştir. “Cuma günü ve gecesi ölen kabir fitnesinden korunmuştur” hadisinin kabir sorgusuna dair delillerle bir çelişki olamayacağını çünkü bu

Allame Adududdin el-İcî'ye (ö. 756/1355) göre berzah aleminin hayatın bir nevi'dir. Kabirlerle ilgili ileri sürülen deliller yetersizdir. Kabir azabının devamlılığı için zikredilen “غدوا وعشيا” ayeti azabın devamlı olmadığına işaret eder ve devamlılık için bir kinaye değildir.

Fasıl: Âlimler ruhun ölüp-ölmeyeceği meselesinde ihtilaf etmiştir. Zira ruh nefistir “her canlı ölümü tadacaktır”, “celal ve ikram sahibi Allah'tan başka her şey yok olacaktır” ayetlerini ruhun öleceğine delil getirmişlerdir. Buna karşılık bazı âlimler de ruhların ölmediği ve baki olduklarını söyler. Kadızâde Erzurumî'ye göre nefislerin ölmesinin anlamı ruhların cesetlerden ayrılması, çıkmasıdır. Zira ölüm hayatın zıddıdır. Hayat varlığıyla hissedilir. İlmin ve kudretin olmasını gerektirir şeydir, ki ölüm bunların olmamasıdır.

Üçüncü Kısım

İbn Teymiyye'ye göre âdemî ruh sonradan yaratıldığı selefın icması ile sabittir. Allah meleği cenine ruh üflemesi için gönderir ve bu nefha vasıtasıyla ruh oluşur. Beden, rahme nutfenin atılmasıyla, ruh ise meleğin üflemesiyle olur. Ruhun maddesi semavi, cesedin maddesi arızidir. İnsanlarda semavi madde üstün gelirse ulvi ve şerefli bir ruh, arızı madde galip gelirse adi bir ruha sahip olur.

Kadızâde dünyadakilerin yaptığı ameller ehl-i sünnet âlimlerine göre ölüye fayda verdiğini söyler. Öldükten sonra işlenen amellerden birincisi insanın yapıp ettikleri, ikincisi ise Müslümanların dua ve bağışlanma dilekleridir. Hayatta iken yapılan güzel amellerin öldükten sonra da sevabının kesilmeyeceği hadislerde açıkça ifade edilmiştir. Müslümanların ölünün ardından yaptıkları oruç-hacc bedeni ibadetlerin sevabının ölüye ulaşarak ulaşamayacağı hususu ihtilafli olmakla birlikte ölü için yapılan sadaka gibi ibadetlerin ölüye fayda vereceği icma olarak kabul edilmiştir.

Fasıl: Erzurumî, ölü için, Hz. Peygamberin abdest alıp, namaz kıldığı ve ardından kabirlere gidip dua ve istiğfarda bulunduğu, Yasin suresi ve başka sureler okuduğunu Şer-i Sünne adlı eseri kaynak göstererek anlatır. Mezar ziyaretlerinin de önceden men edildiği sonra sadece erkeklere izin verildiğini,

kadınların bundan men edildiğini, ölünün ardından mezara kadar gidilmesinin de bağışlanmasına vesile olacağı ümidiyle ruhsat verildiğini söyler.

Fasıl: Kadızâde Erzurumî'ye göre ölünün kemiklerinin kırılması, kabir üzerine oturulması, kabir üzerinde namaz kılınması ve ölüler hakkında ağlayıp sızlanması nehyedilmiştir.

Fasıl: Ali Fenârî ölülerin Cuma gecesi, bayram günleri ve Şa'ban ayının onbeşinci gecesi evlerini ziyarete geldikleri geride bıraktıklarının akıbeti merak ettikleri ve insanlardan dua ve sadaka beklediklerini söyler. Kadızâde, "Mümin ölünce bir ay boyunca geride bıraktıklarını ziyarete gelir..." ve "bazı ruhlar Cuma gecesi birbirini ziyaret eder.." hadisleriyle bunu delillendirir.

SONUÇ

İslam tarihinin siyasi, iktisadi ve mimari açıdan en muhteşem devrini oluşturan Osmanlı imparatorluğu, bu büyük şöhretini yansıtan bir ilim mirası bırakmıştır. Ancak bu zengin miras üzerinde hayatını idame eden bizler, elimizdeki bu mirasla yeterince ilgilendiğimiz söylenemez. Zira bu kitaplar, Risâleler araştırmacıların yolunu gözetlemektedir. Bunun yanında adı duyulmamış ve günümüze taşınmamış nice ilim irfan sahibi âlimler de keşfedilmeyi beklemektedir.

İslâmî ilimlerin bir çok temel eserinin müsteşrikler tarafından ortaya çıkarılıp tahkik ve tahrininin yapılmış olması bizleri ne kadar üzüyorsa, son dönemlerde akademik mahfillerin bu tür çalışmalara önem verilmesi bizlerin geleceğe dair ümitlerini artırmaktadır.

Tezimizde 17 ve 18. yy.larda yaşamış Kadızâde Muhammed Arif Muhammed Erzurumî'yi ilim çevrelerine tanıtmaya ve eserlerini ortaya çıkarmaya çalıştık. Kadızâde, Erzurum'da müftülük ve müderrislik görevlerinde bulunmuş ilmi birikimi olan birisidir. Yaşadığı dönemde ilim çevrelerini meşgul eden medrese tekke tartışmalarında medreseden yana taraf olmuş, devrinin ileri gelen âlim ve mutas.a.v.vıflarla fikri mücadeleye girmiştir. Müellifin birikimini ifade etmek için onun yirmiye yakın eser kaleme aldığını ifade etmeliyiz. Kalam ve fıkıh başta olmak üzere, gramer, tas.a.v.vuf, hadis alanlarında Risâleleri onun birikimini yansıtmaktadır.

Kadızâde'nin eserlerini tespit ederken istifade ettiğimiz katalogların araştırmacıları yanıltabileceğini, eksik ve yanlışları bulunduğuna şahit olduk. Eserlerin isimleri eksik ve yanlış yazılmasının yanında, müelliflerinin isimleri de karıştırılmıştır. Bunun yanında Kadızâde'nin Risâleleri üzerine çalışma yapmış olanların da aynı hatayı devam ettirdikleri veya bu hatalardan hiç bahsetmemeleri dikkatimizi çekmiştir. Kanaatimize göre el yazmaları üzerine çalışma yapmayı düşünenlerin mutlaka eserlerin bulunduğu kütüphaneye de gidip araştırmayı yerinde yapmaları gerekmektedir. Araştırmamız neticesinde ulaştığımız önemli neticelerden birisi de budur.

Tezimizin ikinci bölümünde müellifin *Kâşif-u hâli'l-mevtâ ve'l-berzah* adlı Risâlesinin bütün nüshalarının tespit ve tanıtımını yaptıktan sonra hangi usul dahilinde edisyon kritiğini yapacağımız ifade edilmiştir

Kabir ahvali ahiret hayatı ile ilgili tartışılan meselelerden birisidir. Gayb alanı olduğu için net bir görüş ifade edilemediğinden sürekli tartışılmıştır. Muhtemeldir ki müellifin yaşadığı devirde bu konudaki tartışmalar ilim çevrelerini meşgul etmiş ve Kadızâde kabir ahvali hakkında bir Risâle yazma gereksinimi hissettiğini söyleyebiliriz.

Risâlede müellif kabir azabı, kabir sorgusu ve kabir nimetinin var olduğu delillendirilmeye ve ispatlamaya çalışmıştır. İhtilafı konular olan kabir azabı ve nimetini ruhun yoksa beden mi algılayacağı hususunda ruh ile bedenin birlikte nimet ve azabı hissedeceği ancak mahiyeti hakkında kesin bir şey söylemenin mümkün olmadığını söyler. Ayrıca kabir sorgusundan peygamberlerin ve çocukların muaf olacağı ancak geçmiş ümmetlerin muaf olmayacağı kanaatindedir. Buna ilaveten kabir ziyaretlerinin caiz olduğu ve hayattakilerin yaptıkları amellerden ölümlere faydası olduğunu söyler. Kadızâde Erzurumî tartışmaları sunduktan sonra tevakkuf edilmesi gerektiğini kanaatindedir.

Son olarak kabir sorgusu, azabı ve nimetinin varlığı inkar edilemeyeceği ancak bunun mahiyetine ilişkin kesin sözlerden kaçınmak gerektiği kanaatimiz oluşmuştur.

KAYNAKÇA

- Akpınar, Muhammet Raşit, *Kadıızâdeliler ve Sivasiler Arasındaki Fikhi Tartışmalar*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009.
- Askalânî, Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Cerir, *Fethu'l-Bâri Bi şerhi Sahihi'l-Buhârî*, thk: Taha Abdurrauf Said vd., Mektebetü Külliyyat el-Ezheriyye, Kahire 1978.
- Bağdatlı İsmail Paşa, *Hadiyyat al-Arifin-Asma'al Muallifin ve Asar al-Musannifin*, I-II, İstanbul 1955.
- Bağdatlı İsmail Paşa, *İzahu'l-Meknûn fi'z-Zeyli alâ Keşfi'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Funûn*, I-II, İstanbul 1945.
- Beydavi, Ebû Saîd Nasırüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed, *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil*, Matbaatü'l-Meşhedî'l-Hüseynî, Kahire 1964.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, I-II. Ravza Yayınları, İstanbul 2008.
- Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratür*, Leiden, 1938.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I-III, Ankara 2000.
- el-Buti, Said Ramazan, *İslam Akaidi*, trc. M. Yolcu-H. Altınalan, İstanbul 1996.
- Cürcani, Seyyid Şerif, *Şerhu'l-Mevâkıf*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.
- , *et-Tarifât*, , İstanbul 1938.
- Çağrıçı, Mustafa, "İbrahim Hakkı Erzurumî", *DİA*, XXI, ss. 305-311.
- Çavuşoğlu, Semiramis, "Kadıızâdeliler", *DİA*, XXIV, ss. 100-102.
- Dalkılıç, Mehmed, *İslam Mezheplerinde Ruh*, İz Yayıncılık, İstanbul 2004.

Demirci, Kürşat, “Kabir”, *DİA*, XXIV, ss. 33-35.

Ebu'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Muhammed b. Ömer Hafacî, *Hâşiyetü'ş-Şihab ala Tefsir'l-Beyzavi İnayetü'l-Kadi ve kifayetü'r-Razi Hâşiyetü ala Tefsiri'l-Beyzavi*, I-IX, Mektebetü'l-İslamiyye, Trs, Diyarbakır.

Ebussuud Efendi, Muhammed b. Muhammed el-İmadî, *İrşadü'l-Akli's-Selim ila Mezaya'l-Kurani'l-Kerim*, Dâru İhya et-Turas el-Arabî, Beyrut 1994.

Endelusi, Ebu Hayan Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Yusuf, *Tefsir-u Bahru'l-Muhît*, Dar-u İhyai't-Turasi'l-Arabi, Beyrut 1990.

el-Eşarî, Ebu'l-Hasan, *el-İbâne an Usuli'd-Diyane: İslam İnanç Esasları*, Çev. Mehmet Kubat, İşrak Yayınları, İstanbul 2008.

Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, *ed-Dürretü'l-Fahire Fi Keşfi Ulûmi'l-Ahire*, thk: Muhammed Abdulkadir Ahmed 'Ata, Müessesetü'l-Kütüb el-Sakafiyye, Beyrut 1987.

----- *Tehâfüt el- Felâsife*, trc. Bekir Karlığa, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981

Güfta, Hüseyin, *Erzurumlu Şair Hazık*, Erzurum Kitaplığı Yayınları, İstanbul 2001.

<https://www.yazmalar.gov.tr>.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Şemsuddin Ebi Abdillah b. Kayyim, *er-Ruh*, thk: Yusuf Ali Bedevi, Dâru'l-İbn Kesir, Beyrut 2005.

İbn Kesir, İmadüddin Ebi'l-Fida İsmail b. Kesir el-Kureyşî ed-Dımaşkî, *Tefsiru Kur'ani'l-Azim*, Dar-u İhya et-Turasi'l-Arabî, Beyrut 1969.

İbrahimhakkıoğlu, Mesih, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, İstanbul 1973.

el-İcî, Adududdin Abdurrahman b. Ahmed, *el-Mevâkıf fi İlmi'l-Kelâm*, thk: Abdurrahman Umeyre, I-III, Beyrut 1997.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Osmanlılar ve Bilim*, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2007.

Katip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esami'l-Kütübi ve'l-Funûn*, Maarif Matbaası, I-V, İstanbul 1941.

- Kırboğa, Mehmed Ali (Alata'lı), *Kâmûsu'l-Kütüb ve Mevzuâtı'l Müellefat*, Yeni Kitap Basımevi, Konya 1974.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960.
- el-Kurtubî, Şemsuddin Ebi Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Ebibekir, *et-Tezkire fî Ahvali'l-Mevtâ ve Umûru'l-Âhire* thk: Ahmed Hicazî es-Saka, Daru'l-Ceyl, Beyrut 1986.
- , *Camiu'l-Ahkami'l-Kur'an*, Dâru'l-Kütüp, Kahire 1965.
- Martı, Huriye, *Birgivi Mehmed Efendi*, TDV Yayınları, İstanbul 2008.
- Mollaibrahimoğlu, Süleyman, *Yazma Eserler Terminolojisi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007.
- Nusret, Mehmed, *Tarihçe-i Erzurum-Yahut Hemşehrilere Armağan*, Ali Şükrü Matbaası, İstanbul 1338.
- Öz, Mustafa, "Kazâbâdî", *DİA*, XXV, ss. 120-121.
- Revnakoğlu, C. Server, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnamesi*, İstanbul 1961.
- es-Suyutî, Abdurrahman b. Ebi Bekr, *Laktü'l-Mercân fî Ahkâmi'l-Cânn*, thk. Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut 1986
- , *Şerhu's-Sudûr bi-Şerhi Hâli'l-Mevtâ ve'l-Kubûr*, thk: Yusuf Ali Bedevi, Daru İbn-i Kesir, Beyrut 2005.
- , *Kabir Alemi*, trc.Bahaeddin Sağlam, İstanbul 2003.
- Taftazanî, Saduddin Mesud b. Ömer, *Şerhu'l-Akaid: Kelam İlmi, ve İslam Akaidi, Haz. Süleyman Uludağ*, Dergah Yay. İstanbul 1999.
- et-Tîbî, Şerafeddin Hüseyin b. Muhammed b. Abdullah, *Mişkât el-Mesâbih el-Kâşif 'an Hakâikî's-Sünne*, İdaretü'l-Kur'an ve'l-Ulumu'l-İslamiyye, Karaçi, Pakistan 1991.
- Toprak, Süleyman, *Ölümden Sonraki Hayat*, Nur Basımevi, Konya 1986.

Uylaş, Sait “Erzurumlu Kadızâde Mehmed Efendi ve Kur’an’a Dair Bir Risâlesinin Tanıtımı”, *Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu*, Erzurum 2008, ss. 515-122.

www.suleymaniye.gov.tr/

Yavuz, Yusuf Şevki, “Beyzavi”, *DİA*, VI, ss. 100-103.

Yediyıldız, Asım-Ateş, Nilüfer, Erzurumlu Kadızâde Efendi’nin Vasiyetnamesine Tahlili Bir Bakış, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/2, 2007, ss. 309-326.

KÂŞIF-U HÂLİ'L-MEVTÂ VE'L-BERZAH

RİSALESİNİN TAHKİKİLİ NEŞRİ

كاشف حال الموتى والبرزخ

بسم الله الرحمن الرحيم.

الحمد لله الذي يحيي العظام الرميم , وينجي المؤمنين من عذاب أليم , والصلوة والسلام علي نبيه محمد الشفيع الكريم, وعلي آله وأصحابه الهداة الي صراط مستقيم.

أما بعد, فيقول العبد الفقير محمد المدعو بقاضي زاده جعل الله التقوي زاده إنَّ اعتقادي في أصول الدين اعتقاد أهل السنة والجماعة وهذا مذهبي في الفروع مذهب الإمام الأعظم أبي حنيفة النعمان بن ثابت الكوفي عليه وعلي أصحابه رحمة العليّ, الحمد لله الذي هدانا لهذا وما كنا لنهتدي لولا أن هدانا الله, وإنَّ من معتقداتهم حقيقة¹ عذاب القبر ونعيمه وسؤال منكر ونكير والبعث بعد الموت ولم أر إلا ن رسالة مفيدة لما يتعلّق بها فأردتُ أن أجمع من الكتب المعتمدة ما يتعلّق بها في رسالة مسمّاة "بكاشفة حال الموتى والبرزخ" ورتبتها علي ثلاث مقالات وفي كل مقالة عدة فصول.

المقالة الأولى: فيما يتعلّق بعذاب القبر وكفاية الاعتقاد لحقيقته اجمالاً من غير علم بالكيفية تفصيلاً. المقالة الثانية: في سؤال منكر ونكير وأنه مختص بهذه الأمة أو لا ؟ وأنه يسأل الأ نبياء عليهم السلام فيه أولاً ؟ وأنه يسأل فيه الطّفّل غير المميز أولاً ؟ وأنَّ من المنكر والنكير ملكان أو أكثر؟ وأنَّ الإنسان يموت فيه بعد الأحياء أولاً؟ وأنَّ التقابل بين الموت والحياة تقابل التضاد أو تقابل العدم أو الملكة. المقالة الثالثة: في بيان أنّ الروح مخلوقة حادثّة وزيارة القبور وغير ذلك مما يناسب المقام.

المقالة الأولى

"إحياء الموتى في قبورهم ومسألة منكر ونكير لهم وعذاب القبر للكافر والفاسق كلّها حق عندنا واتفق عليه سلف الأمة قبل ظهور الخلاف و (عليه)² الأكثر بعده كما في المواقف"³ وفي بعض كتب الكلام ومن مقدمات دار الآخرة دار البرزخ وأحكامها كالسؤال والنعيم والعذاب بعد الموت.

قال ابن القيم في كتاب الروح: "إنَّ عذاب القبر ونعيمه⁴ اسم لعذاب البرزخ ونعيمه ويسمّي عذاب القبر ونعيمه باعتبار الغالب."⁵ وقال ابن حجر لعسقلاني في شرح البخاري المسمّي بفتح الباري: "وإنّما

¹ و: حقيقة.

² في نسخة +و+ن.

³ عضد الدين عبد الرحمن بن أحمد الإيجي, كتاب المواقف, تحقيق عبد الرحمن عميرة, دار الجيل, بيروت, 1997, ج 3, ص 516.

⁴ ا: ونعيم.

أضيف العذاب إلي القبر لكون معظمه (و) ⁶ يقع فيه ولكون الغالب علي الموتى أن يقبروا (و) ⁷ إلا فالكافر ومن شاء الله تعذيبه من العصاة يعذب بعد موته ولو لم يدفن ولكن ذلك محجوب عن الخلق إلا من شاء الله. ⁸

من الآيات الدالة علي ثبوت عذاب القبر قوله تعالي في آل فرعون "النار يعرضون عليها غدواً وعشيا ويوم تقوم الساعة ادخلوا آل فرعون أشد العذاب" ⁹

"قال القرطبي: إن هذا العرض في البرزخ فهو حجة في تثبيت عذاب القبر وقال (غيره) ¹⁰ وقع ذكر عذاب الدارين في هذه الآية مفسراً مبيناً لكنه حجة علي من أنكر عذاب القبر مطلقاً لا علي من خصه بالكفار ¹¹ كذا في فتح الباري" ¹² . ويدل علي كون العرض غير عذاب القيامة عطف عذاب يوم القيامة علي العذاب الذي هو عرض النار ¹³ صباحاً ومساءً بالنسبة إلينا علي ما اعتدناه لا بالنسبة إليهم ويدل علي كونه قبل الانتشار نظم الآية بصريحه وليس غير عذاب القبر اتفاقاً لأنها وردت في حق الموتى.

وروي (عن) ¹⁴ عبدالله بن مسعود رضي الله عنه : " أن أرواح آل فرعون في أجواف طيور سود يعرضون علي النار كل يوم مرتين يقال لهم هذه داركم. " ¹⁵ وفسر غدواً وعشيا بما دامت الدنيا وهذا محمول علي أن يكون العرض كناية عن دوام الإحراق وبكل غدوً وعشي بناءً علي أن يكون ما بين الوقتين مسكوتاً عنه يؤيده ما مرّ آنفاً وتخصيصهما لإنهما أطيب الأوقات كذا قيل . وفي الآية الكريمة سلوك بطريق القلب كما لا يخفى ومنها قوله (تعالي) ¹⁶ : " ولنذيقنهم من العذاب الأذى دون العذاب الأكبر لعلمهم يرجعون . " ¹⁷ "احتج بهذه الآية الكريمة جماعة منهم ترجمان القرآن عبد الله بن عباس رضي الله تعالي ¹⁸ عنهما ¹⁹ : علي

⁵ شمس الدين ابو عبد الله محمد بن ابي بكر ابن قيم الجوزية، الروح، تحقيق: يوسف علي بديوي، دار ابن كثير، بيروت 2005، ص 201.

⁶ في نسخة ن.

⁷ في نسخة و+ن+.

⁸ ابو الفضل شهاب الدين احمد بن علي ابن محمد بن حجر العسقلاني، فتح الباري بشرح صحيح البخاري، تحقيق: طه عبد الرؤف سعد وغيره، مكتبة كليات الازهرية، القاهرة 1978، ج 6، ص 283.

⁹ المؤمن 46/40.

¹⁰ في نسخة +و.

¹¹ ا: من الكفار.

¹² العسقلاني، فتح الباري، ج 6، ص 283. كذا في اصل النسخة: "قال القرطبي: الجمهور علي أن هذا العرض يكون في البرزخ، وهو حجة في تثبيت عذاب القبر. وقال غيره: وقع ذكر عذاب الدارين في هذه الآية مفسراً مبيناً، لكنه حجة علي من أنكر عذاب القبر مطلقاً لا علي من خصه بالكفار."

¹³ ن: الناس.

¹⁴ في نسخة و+ن.

¹⁵ ابو عبدالله محمد بن أحمد الأنصاري القرطبي، الجامع لأحكام القرآن، دار الكتب، القاهرة، 1965، ج 15، ص 319.

¹⁶ في نسخة و+ن.

¹⁷ السجدة 21/32.

¹⁸ في نسخة +ن.

عذاب القبر فإن الله تعالى أخبر أنّ له فيهم²⁰ عذابين أدنى وأكبر وأخبر أنه يذيقهم بعض الأدنى ليرجعوا. فدل علي أنه بقي لهم من الأدنى بقية يعذبون بها ولهذا قال من العذاب الأدنى ولم يقل ولنذيقنهم العذاب" كذا في كتاب الروح.²¹ ومنها قوله تعالى حكاية عن الكفار علي سبيل التصديق في سورة المؤمن: "قالوا ربنا أمناً اثنتين وأحييتنا اثنتين"²² كلمتنا²³ اثنتين "صفتان لمصدري الفعلين المذكورين (اي)²⁴ أماتتين وأحياءتين او موتتين²⁵ أو حياتين علي أنهما مصدران لهما أيضاً بحذف الزواي أو الفعلين يدل عليهما المذكوران فلن الإماتة والإحياء ينبئان²⁶ عن الموت والحياة (حتماً)²⁷ لأنه قبل امتنا فمتنا موتتين (اثنتين واحييتنا)²⁸ فحيينا حياتين اثنتين" كذا في الإرشاد²⁹. والمراد بالإماتتين والإحياءتين الإماتة قبل قرار القبور ثم الإحياء فيها ثم الإماتة³⁰ فيها أيضاً بعد مسألة منكر ونكير ثم الإحياء للحشر هذا هو الشايع المستفيض بين أصحاب التفسير. "قالوا والغرض بذكر الإحياء أنهم عرفوا فيهما³¹ قدرة الله علي البعث ولهذا قالوا "فاعترفنا بذنوبنا"³² اي الذنوب التي حصلت بسبب إنكار الحشر وإنما لم³³ يذكر(و)الإحياء في الدنيا لأنهم لم يكونوا معترفين بذنوبهم في هذا³⁵ الإحياء³⁶. وذهب بعضهم إلي أنّ المراد بالإماتتين ما ذكروا

¹⁹ و: عنه.

²⁰ في نسخة و+.

²¹ ابن قيم الجوزية، الروح، ص 208\209. كذا في اصل النسخة: وقد احتج بهذه الآية جماعة منهم عبد الله بن عباس علي عذاب القبر وفي الاحتجاج بها شيء لأن هذا عذاب في الدنيا يستدعي به رجوعهم عن الكفر ولم يكن هذا ما يخفي علي حبر الأمة وترجمان القرآن لكن من فقهه في القرآن ودقة فهمه فيه فهم منها عذاب القبر فانه سبحانه أخبر أنّ له فيهم عذابين أدنى وأكبر فأخبر أنه يذيقهم بعض الأدنى ليرجعوا فدل علي أنه بقي لهم من الأدنى بقية يعذبون بها بعد عذاب الدنيا ولهذا قال من العذاب الأدنى ولم يقل ولنذيقنهم العذاب الأدنى فتأمل.

²² المؤمن 11/40.

²³ و: كلمات.

²⁴ في نسخة ن+.

²⁵ ا: موتين.

²⁶ ا: ينبئنا.

²⁷ في تفسير ابي السعود.

²⁸ في نسخة و+.

²⁹ ابي السعود محمد بن محمد العمادي، ارشاد العقل السليم الي مزايا القرآن الكريم، دار احياء التراث العربي، بيروت، 1994، ج 7، ص 269.

³⁰ و: اماتة.

³¹ ن: فيما.

³² المؤمن 11/40.

³³ ن: لهم.

³⁴ في نسخة ن+.

³⁵ و: هذه.

³⁶ ا: اي حيا.

وبالإحيائين الإحياء في الدنيا والإحياء في القبر لأن مقصودهم ذكر الأمور (بيان)³⁷ الماضي وأما الحياة الثالثة أعني حياة الحشر فهم فيها فلا حاجة إلي ذكرها (وعلي هذين)³⁸ التفسيرين ثبت الإحياء في القبر. ومن قال بالإحياء في قال بالمسألة والعذاب أيضا فقد ثبت أن الكل حق كذا. قرره السيد الشريف في شرح المواقف³⁹.

والتفسير الأول أنسب بحالهم كما أشار إليه السيد⁴⁰ بقوله ولهذا قالوا "فاعترفنا" الآية واندفع بقوله وإنما لم يذكروا الإحياء في الدنيا الخ. حديث لزوم الزيادة علي النص ضرورة تحقق⁴¹ حياة الدنيا.

قال الإمام حجة الإسلام الغزالي: في الدرة الفاخرة "في أخذ الميثاق بعد إقرارهم بربوبيته ردهم الله تعالى إلي مكانهم وإنما كانوا أحياء أنفسهم من غير أجسام فلما ردهم إلي صلب آدم عليه السلام أماتهم وقبض أرواحهم."⁴² فعلي هذا تكون الموتات ثلاثا كما قال الله تعالى: "كل نفس ذائقة الموت"⁴³ وثبت ذلك في كتابه العزيز في ثلاث مواضع واران الموتات الثلاث⁴⁴ كما في الدرة الفاخرة أيضا. فلذا أورد أن إثبات الإمامة والإحياء في أخذ الميثاق ينافي ما في القرآن وأجيب (ممنع)⁴⁵ ذلك كيف وهذا إثبات مالا ينفيه القرآن ومثل هذا لا ينافيه فتأمل.

وأما حمل الإمامة الأولى⁴⁶ علي خلقهم أمواتا أولا في أطوار النطفة والثانية علي الإمامة الظاهرة وحمل الإحياء علي إحياء الدنيا والإحياء للحشر كما ذكره البيضاوي⁴⁷ (رحمه الله تعالى)⁴⁸ في تفسيره. "وقدّمه علي التفسير بما هو الأنسب بحالهم فقد ردّ عليه بأن الإمامة إنما تكون بعد سابقة الحياة (ولاحياء)⁴⁹

³⁷ في نسخة ا.

³⁸ ن: وبهذين.

³⁹ الإجمالي، كتاب المواقف، ج 3، ص 520.

⁴⁰ الإجمالي، كتاب المواقف، ج 3، ص 520.

⁴¹ ا: تحقيق.

⁴² أبي حامد محمد بن محمد بن محمد الغزالي، الدرة الفاخرة في كشف علوم الآخرة، تحقيق: محمد عبدالقادر أحمد عطا، مؤسسة الكتب الثقافية، بيروت، 1987، ص 21. كذا في أصل النسخة: "وأشهد عليكم الملائكة وآدم، انهم أقروا بربوبيته ثم ردهم إلي مكانهم وإنما كانوا أحياء أنفسهم من غير أجسام. فلما ردهم إلي صلب آدم عليه السلام أماتهم، وقبض أرواحهم."

⁴³ آل عمران 185/3؛ الأنبياء 35/21؛ العنكبوت 57/29.

⁴⁴ الغزالي، الدرة الفاخرة، ص 18.

⁴⁵ في نسخة ن+و.

⁴⁶ ا: الأول.

⁴⁷ أبو سعيد ناصر الدين عبد الله بن عمر بن محمد البيضاوي، انوار التنزيل واسرار التأويل، مطبعة المشهد الحسيني، القاهرة، 1964، ج 2، ص 177.

⁴⁸ في نسخة ن.

⁴⁹ في نسخة ا+و.

في أطوار النطفة وبلغه قول شذوذ من المفسرين (رحمهم الله تعالى)⁵⁰ والمعتمد هو قول الأكثرين⁵¹ فبلغ⁵² أردت زيادة الإطلاع فارجع إلي حاشية تفسير البيضاوي للفاضل سعدي أفندي وحاشية الشهاب الخفاجي.⁵³

وقوله تعالى: "لا يذوقون فيها الموت إلا الموتة الأولى"⁵⁴ وصف لأهل الجنة والضمير (في)⁵⁵ "فيها" للجنة أي لا يذوق أهل الجنة في الجنة الموت فلا ينقطع نعيمهم . فلا دلالة في الآية (الكريمة)⁵⁶ علي انتفاء الموتة الأخرى. بعد المسألة وقبل دخول الجنة وقوله "إلا الموتة الأولى" تأكيد لعدم موتهم في الجنة علي سبيل التعليق بالمحال. وقد يقال "إلا الموتة الأولى" للجنس لا للوحدة وإن كانت الصفة صفة الواحد أقول: وبهذا التوجيه يندفع السؤال بالموتات قبل دخول الجنة وإن كانت أكثر من ثلاث كما ذكره القرطبي في التذكرة.⁵⁷

أماتة المذنبين من المؤمنين في النار و لنذكر ما ذكره للتبشير مسلم عن أبي سعيد الخدري (رضي الله تعالى عنه)⁵⁸ قال (قال)⁵⁹ رسول الله صلي الله عليه وسلم: "إن أهل النار الذين هم أهلها فلنهم لا يموتون ولا يحيون ولكن ناس أصابتهم النار بذنوبهم أو قال بخطاياهم فلأماتهم الله أماتة حتي إذا كانوا قحما إذن لهم في الشفاعة فيحيي بهم ضباير ضباير فيثأوا علي أنهار الجنة ثم قيل يا أهل الجنة أفيضوا عليهم فينبتون نبات الجنة في حميل السيل فقال رجل من القوم كأن رسول الله صلي الله عليه وسلم كان يري بالبادية ."⁶⁰ قال القرطبي⁶¹ (رحم الله تعالى)⁶² فيها هذه الموتة للعصاة مودة حقيقة وهو أصح من التأويل بالنوم وتلك الأماتة كانت تكريما لهم حتي لا يحسوا ألم العذاب وإن كان صرف نعيم الجنة عنهم مدة كونهم في النار عقوبة وتأديبا لهم كالمحبوسين في السجون من غير غل ولا قيد ملخصا.

⁵⁰ في نسخة ن.

⁵¹ الإيجي، كتاب المواقف، ج 3، ص 520.

⁵² و+ن: وان.

⁵³ شهاب الدين أحمد بن محمد بن عمر خفاجي، حاشية الشهاب المسماة عناية القاضي وكفاية الراضي علي تفسير البيضاوي، المكتبة الإسلامية، ديار بكر، ج 7، ص 375-376.

⁵⁴ الدخان 56/44.

⁵⁵ في نسخة و+ن.

⁵⁶ في نسخة ن.

⁵⁷ ابو عبدالله محمد بن أحمد بن ابي بكر بن فرح الانصاري القرطبي، التذكرة في أحوال الموتى وأمور الآخرة، تحقيق: أحمد حجازي السقا، دار الجيل، بيروت، 1986، ص 290-296.

⁵⁸ في نسخة ن.

⁵⁹ في نسخة ن+ا.

⁶⁰ أخرجه مسلم، الإيمان، 185.

⁶¹ القرطبي، التذكرة، ص 296.

⁶² في نسخة ن.

فصل: من الأحاديث الدالة علي عذاب القبر عن عائشة رضي الله (تعالى عنها)⁶³: "إن يهودية جانت تسألها فقالت لها أعاذك الله من عذاب القبر فسألت عائشة رضي الله (تعالى) ⁶⁴ عنها رسول الله صلى الله عليه وسلم (من عذاب القبر) ⁶⁵ أيعذب الناس في قبورهم فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : " عانذا⁶⁶ بالله من ذلك ثم ركب ذات غداة مركبا فحسفت الشمس " فذكر الحديث وفي آخره ثم أمرهم "أن يتعودوا من عذاب القبر"⁶⁷ وفي هذا موافقة لرواية الزهري.

وإنه صلى الله (تعالى)⁶⁸ عليه وسلم لم يكن علم ذلك ⁶⁹ وأصرح منه مارواه أحمد باسناد علي شرط البخاري عن سعيد بن عمرو بن سعيد الأ موي عن عائشة: "إن اليهودية كانت تخدمها فلا تصنع عائشة إليها شيئا من المعروف إلا قالت اليهودية وقال الله عذاب القبر فقلت يا رسول الله هل للقبر عذاب؟ قال كذبت يهود لا عذاب دون يوم القيمة⁷⁰ ثم مكث بعد ذلك ماشاء الله إن يمكث فخرج ذات يوم نصف النهار وهو ينادي باعلي صوته أيها الناس أستعيزوا بالله من عذاب القبر فلبى عذاب القبر حق"⁷¹ وفي هذا كله أنه صلى الله عليه وسلم إنما علم بحكم عذاب القبر إذ هو بالمدينة في آخر العمر ⁷² كما تقدم تاريخ صلوة الكسوف في موضعه . وقد استشكل ذلك بأن الآية المتقدمة مكية وهي ⁷³ قوله: " يثبت الله الذين آمنوا "⁷⁴ وكذلك الآية الأخرى المتقدمة وهي قوله : "النار يعرضون عليها غدوا وعشيا " والجواب إن عذاب(القبر)⁷⁵ إنما يوخذ من الأولي بطريق المفهوم في حق من لم يتصف بالإيمان وكذلك بالمنطوق في الأخرى في حق آل فرعون ومن التحق بهم من كان (له)⁷⁶ حكمهم⁷⁷ من الكفار والذي أنكره النبي عليه السلام إنما هو وقوع عذاب القبر علي الموحدين ثم اعلم صلى الله عليه وسلم إن ذلك قد يقع علي من شاء الله منهم فجزم به وحذر

⁶³ في نسخة ن+.

⁶⁴ في نسخة ن+.

⁶⁵ في نسخة ن.

⁶⁶ و+ن: عانذا.

⁶⁷ أخرجه البخاري, الكسوف, 7.

⁶⁸ في نسخة ن+.

⁶⁹ العسقلاني: ذلك.

⁷⁰ العسقلاني: القيامة.

⁷¹ أخرجه أحمد بن حنبل, ج 4, ص 174.

⁷² العسقلاني: الامر.

⁷³ ن+و: وهو.

⁷⁴ ابراهم 27/14.

⁷⁵ في نسخة و+ن.

⁷⁶ في نسخة و+.

⁷⁷ و: حكم.

وبالغ في الإستعانة منه تعليماً لأمتّه وإرشاداً فانتهى التعارض "لما في فتح الباري".⁷⁸ "وأجيب عن تعارض آية العرض أيضاً بلقنها دلت علي عرض الأرواح علي⁷⁹ النار "غدواً وعشياً" في البرزخ وليس فيها دلالة علي إيصال تألمها بلجسادها في القبور إذ قد يكون ذلك مختصاً بالروح فأما حصول ذلك للجسد وتألم⁸⁰ بسببه فلم يدلّ (عليه)⁸¹ إلا السنة⁸² والأحاديث المرضية⁸³ كذا نقل عن المحدث ابن كثير في تفسيره فتأمل.

وذكر في صحيح البخاري في باب عذاب القبر عن عائشة رضي الله تعالى عنها : "إنّ يهودية دخلت عليها فذكرت عذاب القبر فقالت لها أعانك الله من عذاب القبر فسألت عائشة رضي الله (تعالى)⁸⁴ عنها رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم عن عذاب القبر فقال نعم عذاب القبر قالت عائشة رضي الله (تعالى)⁸⁵ عنها فما رأت رسول عليه السلام⁸⁶ بعد صلي صلوة إلاّ تعوّد من عذاب القبر زاد غندر عذاب القبر حقّ".⁸⁷ فوقع التعارض بين هذا وبين ما سبق ولم أقف علي دفعه ومنها "إنّ القبر روضة من رياض الجنة أو حفرة من حفر النيران"⁸⁸ ومنها "إنّ القبر أول منازل الآخرة فليّن نجا منه فما بعده أيسر منه وإن لم ينج منه فما بعده أشدّ منه"⁸⁹ والأحاديث الصحيحة الدالة عليه كثير⁹⁰ من أن تحصي بحيث تواتر القدر المشترك وإن كان كل واحد من قبيل الأحاد.

فصل هي⁹¹ المنعم والمعذب قبل البعث الروح مع الجسد ام لا ؟ "لم يتعرض البخاري رحمة الله عليه في جامعه لكون عذاب القبر علي الروح فقط أو عليها مع الجسد وفيه خ لاف شهير بين المتكلمين وكأنه تركه لأن الأدلة التي يرضاها ليست قاطعة في أحد الأمرين فلم يقدر الحكم في ذلك واكتفي بإثبات

⁷⁸ العسقلاني، فتح الباري، ج 6، ص 287-288.

⁷⁹ ن: عن.

⁸⁰ ن: وتالمه.

⁸¹ في نسخة ن+و.

⁸² ن: لسنة.

⁸³ عماد الدين ابو الفدا اسماعيل بن كثير القرشي الدمشقي، تفسير القرآن العظيم، دار احياء التراث العربي، بيروت، 1969، خ 4، ص 81. كذا في اصل النسخة: "والجواب أن الآية دلت على عرض الأرواح على النار غدواً وعشياً في البرزخ وليس فيها دلالة على اتصال تألمها بأجسادها في القبور إذ قد يكون ذلك مختصاً بالروح فأما حصول ذلك للجسد في البرزخ وتألمه بسببه فلم يدلّ عليه إلا السنة في الأحاديث المرضية.".

⁸⁴ في نسخة و.

⁸⁵ في نسخة ا.

⁸⁶ و: وسلم.

⁸⁷ أخرجه البخاري، جناز، 84.

⁸⁸ أخرجه الترمذي، قيامة، 14، (في ترجمة)

⁸⁹ أخرجه الترمذي، زهد، 3؛ ابن ماجه، زهد، 32.

⁹⁰ ن+و: أكثر.

⁹¹ و+ن: هل.

وجوده كما ذهب إليه جميع أهل السنّة وأكثر المعتزلة وبعضهم الخوارج نفوه⁹² مطلقاً كذا في فتح الباري. وذهب بعض المعتزلة كالجبائي إلى أنه يقع على الكفار دون المؤمنين ويردّه الحديث (الشريف)⁹³،⁹⁴ وذكر في بعض كتب الكلام : إن عذاب القبر و إعادة الروح إلى الجسد ومسألة منكر ونكير لا طريق لأحد في دركها بالعقل المعلومة بأصولها متشابهة بكيفياتها وحكمها التوقف أبداً على إعتقاد الحقيقة المرادة.⁹⁵

واعلم أن العقلاء اختلفوا في النفس الإنسانية (إختلافاً كثيراً فليق بعضهم قالوا إنّ النفس)⁹⁶ هي هذا التهيكل⁹⁷ المحسوس وإلى هذا ذهب أكثر المعتزلة وجماعة من الأشاعرة. وبعضهم قالوا إنّ النفس أجسام لطيفة نورانية سارية في هذا الهيكل المحسوس سريان ماء الورد (في الورد)⁹⁸ وذلك الساري هو المخاطب والمثاب والمعاقب والحافظ لهذا الهيكل المحسوس من تطرق الفساد إليه. وإذا فارقه تداعي إلى الإنفكاك وإليه مال إمام الحرمين وطائفة عظيمة من القدماء . ومنهم من قال إنّ النفس جزء لا يتجزّي في القلب وينسب هذا (و)⁹⁹ إلى النظم وابن الراوندي . ومنهم من قال إنها النفس الناطقة وهي جوهر مفارق (و)¹⁰⁰ لامتحيز ولا حال في المتحيز مدبر لهذا الهيكل المحسوس حافظ له مخاطب ومعاقب ومثاب وإلى هذا ذهب المحققون من الحكماء وهو إختيار الإمام الغزالي وأكثر أرباب المكاشفات من الصوفية كذا في شرح الطوالع للأسفاهاني.¹⁰¹ واستدل¹⁰² البيضاوي في تفسيره علي كون الأرواح جواهر¹⁰³ قائمة بأنفسها بقوله تعالي "ولا تقولوا لمن يقتل في سبيل الله أموات بل أحياء ولاكن لا تشعرون ."¹⁰⁴ حيث قال في تفسيره "ما حالهم وهو تنبيه علي (ان)¹⁰⁵ حياتهم ليست بالجسد ولا من جنس ما يحسّ به من الحيوانات وإنما هي أمر

⁹² و: نفوهم.

⁹³ في نسخة و+ن.

⁹⁴ العسقلاني. فتح الباري، ج 6، ص 282. كذا في اصل النسخة: "لم يتعرض المصنف في الترجمة لكون عذاب القبر يقع على الروح فقط أو عليها وعلى الجسد، وفيه خلاف شهير عند المتكلمين، وكأنه تركه لأن الأدلة التي يرضاها ليست قاطعة في أحد الأمرين فلم يتقلد الحكم في ذلك واكتفى بآبآت وجوده، خلافاً لمن نفاه مطلقاً من الخوارج وبعض المعتزلة كضرار بن عمرو وبشر المريسي ومن وافقهما، وخالفهم في ذلك أكثر المعتزلة وجميع أهل السنة وغيرهم وأكثروا من الاحتجاج له. وذهب بعض المعتزلة كالجبائي إلى أنه يقع على الكفار دون المؤمنين، وبعض الأحاديث الآتية ترد عليهم أيضاً."

⁹⁵ و+ن: المرادة.

⁹⁶ في نسخة +ن.

⁹⁷ و+ن: الهيكل.

⁹⁸ في نسخة +و.

⁹⁹ في نسخة و.

¹⁰⁰ في نسخة ن.

¹⁰¹ لم أقف مصدره.

¹⁰² و: واستدلال.

¹⁰³ و+ن: جواهر.

¹⁰⁴ البقرة 154/2.

¹⁰⁵ في نسخة و+ن.

لا يدرك بالعقل بل بالوحي. وعن الحسن رضي الله عنه "إنَّ الشهداء أحياء عند الله¹⁰⁶ تعرض أرواحهم علي أرواحهم فيصل إليهم الروح والفرح كما¹⁰⁷ تعرض النار علي أرواح آلي فرعون غدوا وعشيًا فيصل إليهم الألم الوجع." وفي الآية دلالة علي إنَّ الأرواح جواهر قائمة بأنفسها مغايرة لما يحس به من البدن تبقي بعد الموت درّاعة. وعليه جمهور الصحابة والتابعين وبه نطقة الآية والسنن¹⁰⁸ وعلي هذا فتخصيص الشهداء الإختصاصهم بالقرب من الله تعالي ومزيد البهجة والكرامة.¹⁰⁹ واستدل أيضا بقوله تعالي: "ولا تحسبن الذين قتلوا في سبيل الله أمواتا بل أحياء عند ربهم يرزقون."¹¹⁰ حيث قال في تفسيره "والآية تدل علي أنّ الإنسان غير الهيكل المحسوس بل هو جوهر مدرك بذاته لا يفني بخراب البدن ولا يتوقف عليه إدراكه وتألّمه والتذاذه ويؤيد ذلك قوله تعالي: في آل فرعون "ألنار يعرضون عليها الخ" قال الشهاب الخفاجي في حاشيته.¹¹¹ "الهيكل بمعني البدن وهو يطلق عليه كثيرا يعني ليس الإنسان بدون النفس المجردة بل هو في الحقيقة النفس المجردة وإطلاقه علي البدن لشدة التعلّق بها وهو جوهر مدرك بذاته من غير إحتياج إلي (هذا)¹¹² البدن لوصفه بعد مفارقتة بالتعم¹¹³ ونحوه." قال العلامة القاضي عضد الدين¹¹⁴ في تفسيره قوله تعالي "ولا تقولوا لمن يقتل" الآية "وهو دليل علي أنّ في القبور حياة فلا يشكل بمشاهدة¹¹⁵ ميّت فيها لأنّ البنية أعني إجتماع الأجزاء التي تتركب¹¹⁶ منها البدن ليس بشرط في تعلق الحياة فلم لا يجوز أن يعبد الله الحياة إلي كل واحد من الذرات والأجزاء من غير حاجة إلي التآليف والتركيب فحياتهم بالجسد وإن لم يكن من جنس ما يحس به من الحيوانات وحقيقتها تدرك بالوحي." والقاضي العلامة¹¹⁷ ألّف تفسيره بعد تفسير البيضاوي وذهب إلي كون حياتهم بالجسد وإن لم يكن من جنس ما يحس به من الحيوانات ردًا علي البيضاوي ألا أن يقال إن المراد البيضاوي من الجسد الجسد المألّف (والمركب)¹¹⁸ فح لاردّ عليه ولم يظهر من تفسير العلامة¹¹⁹ إنَّ الروح مجردة أوّلا كما ظهر تجردها من الكلام البيضاوي. ونقل عن الإمام¹²⁰ ما

¹⁰⁶ في تفسير البيضاوي: عند ربهم.

¹⁰⁷ ا: كلما.

¹⁰⁸ و: والسنين.

¹⁰⁹ البيضاوي، انوار التنزيل واسرار التأويل، ج1، ص 48.

¹¹⁰ آل عمران 169/3.

¹¹¹ شهاب الدين أحمد بن محمد بن عمر خفاجي، حاشية الشهاب، ج 7، ص 375.

¹¹² في نسخة و+.

¹¹³ ن: بالنعيم.

¹¹⁴ لم اقف مصدره.

¹¹⁵ ن: مشاهدة.

¹¹⁶ و: تركيب.

¹¹⁷ لم اقف مصدره.

¹¹⁸ في نسخة ن+.

¹¹⁹ لم اقف مصدره.

حاصله إنَّ عند أكثر المتكلمين الروح الإنسان جسماني لطيف ساريا¹²¹ لبدن¹²² سريان ماء الورد في الورد
لكنهم اختلفوا فقال بعضهم أجزاء الروح مماثلة لأجزاء البدن لكن في أجزاء الروح النورية والطفة وفي
أجزاء البدن الكثافة والظلمة. وقال بعضهم أجزاء (الروح)¹²³ والبدن مخالفة. والتفقوا في السريان فقالوا:
الإنسان هو هذا الروح لأنه باق من أول العمر إلى آخره وبعد الموت أيضا ويتألم ويتلذذ بنفسه في البرزخ
ثم يعيده إلى البدن يوم القيامة. وقال الإمام "قال البعض إن الروح جوهر مجرد قائم بذاته يدرك الجزئيات
والكليات فهذا¹²⁴ الروح المجرد يتألم ويتلذذ بعد المفارقة إلى أن يردها الله إلى البدن (يوم القيمة فهناك
يحصلا لتلذذ والتألم للمبدن)¹²⁵ فهذا قول قال به عالم من الناس قالوا و أن (لم يقيم)¹²⁶ برهان قاهر علي
القول به ولكن لم يقيم دليل علي فساده ويؤديه ظاهر القرآن ويزيل الشكوك والشبهات عما ورد في كتاب الله
تعالى من ثواب القبر وعقابه فوجب المصير إليه " فظهر أن مختار (الإمام)¹²⁷ تجرد الروح كالبيضاوي.

فصل ذكر في جامع البخاري عن عبد الله ابن عمر إنَّ رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم قال :
"إن أحدكم إذا مات عرض عليه مقعده "بالغداة والعشي" إن كان من أهل الجنة فمن أهل الجنة وإن كان من
أهل النار فمن أهل النار فيقال له هذا مقعدك حتي يبعثك الله يوم القيامة."¹²⁸ قال ابن التين " يحتتمل أن يريد
"بالغداة والعشي" غداة واحدة وعشية واحدة يكون العرض فيها ومعني قوله "حتي يبعثك" أي لا تصل إليه
إلي يوم البعث ويحتتمل أن يراد كل غداة وكل عشي وهو محمول علي أنه يحيي منه جزء ليدرك ذلك فغير
ممتنع أن تعاد الحياة إلي جزء من الميت أو أجزاء وتصح مخاطبته والعرض عليه.

والأول موافق للاحدِيث المتقدمة قبل بابين في سياق المسألة وعر ض المقعدين. وقال القرطبي
"يجوز أن يكون هذا العرض علي الروح فقط ويجوز أن يكون عليه مع جزء من البدن. قال في المراد¹²⁹
"بالغداة والعشي" وقتهما وإلا. فلموتي لا صباح ولا مساء قال وهذا في حق المؤمن¹³⁰ والكافر واضح. وأما
المؤمن المختلط¹³¹ فحتتمل أيضا في حقه لأنه يدخل الجنة في الجملة ثم هو مخصوص بغير الشهداء لأنهم

¹²⁰ لم افق مصدره.

¹²¹ و: ساريا؛ ن: سار.

¹²² ن: بالبدن.

¹²³ في نسخة و+ا.

¹²⁴ ن: فهذه.

¹²⁵ في نسخة ن+و.

¹²⁶ في نسخة و+ا.

¹²⁷ في نسخة ن+ا.

¹²⁸ اخرجه البخاري، جناز، 88؛ مسلم، جنة، 17.

¹²⁹ ن+و: والمراد.

¹³⁰ و: المؤمنين.

¹³¹ و: المختلطة؛ ن: المخلط.

أحياء وأرواحهم تصرح في الجنة ويحتمل أن يقال (إن)¹³² فائدة العرض في حقهم تبشير أرواحهم باستقرارها في الجنة مقترنة بأجسادها فإن فيه قدرا زائداً علي ما هي فيه الآن¹³³ "وفي هذا الحديث إثبات عذاب القبر وإن الروح لاتفتي بفساد الجسد لأن العرض لايقع إلا علي حيّ كذا في فتح الباري."¹³⁴

وذكر في مشكاة المصابيح "إن رسول الله صلي الله عليه سلم يقول : "إن ارواح المؤمنين في طير خضر تعلق بشجر الجنة".¹³⁵ وذكر فيها أيضا إنه صلي الله عليه وسلم قال : "إنما نسمة المؤمن طير تعلق في شجر¹³⁶ الجنة حتي يرجعه الله (تعالى)¹³⁷ في جسده يوم يبعث "¹³⁸ إنتهي. علقت الإبل القضاة تعلق بالضم إذا تناولها بأفواهاها وتعديته بالباء تفيد الإتصال ولعله كني به عن الأكل من الشجرة المراد بالتسمية ههنا الروح فقط . قوله طير وفي رواية في جوف طير خضر وفي أخرى كطير خضر وفي أخرى في صورة طير بيض . قال القاضي (عياض)¹³⁹ والأشبه أو الأصح قول من قال طير أو صورة طير وهو الأكثر لاسيما مع قوله في حديث ابن مسعود وتأوي إلي قناديل تحت العرش وليس هذا المستبعد إذ ليس والعقول فيه حكم ومجال فلذا أراد الله أن يجعل من ذلك شيئا قال "له كن فيكن"¹⁴⁰ كذا ذكره "الطبيبي في شرح المشكاة"¹⁴¹ فليق قيل قول بالتناسخ أجيب بأنه (إذا)¹⁴² جاء يوم القيامة رد الله تلك الأرواح¹⁴³ (إلي)¹⁴⁴ أبدانهم الذنوبية وهذا المعني حق و لا يبطله تسمية المسمي (بهذا)¹⁴⁵ تناسخا وإنما التناسخ الباطل

¹³² في نسخة ن+ا.

¹³³ العسقلاني، فتح الباري، ج 6، ص 296. كذا في أصل النسخة: "حديث ابن عمر "أن أحدكم إذا مات عرض عليه مقعده بالغداة والعشي" قال ابن التين: يحتمل أن يريد بالغداة والعشي غداة واحدة وعشية واحدة يكون العرض فيها. ومعنى قوله "حتى يبعثك الله" أي لا تصل إليه إلى يوم البعث. ويحتمل أن يريد كل غداة وكل عشي، وهو محمول على أنه يحيا منه جزء ليدرك ذلك فغير ممتنع أن تعاد الحياة إلى جزء من الميت أو أجزاء وتصح مخاطبته والعرض عليه انتهى. والأول موافق للأحاديث المتقدمة قبل بابين في سياق المسألة وعرض المقعدين على كل أحد. وقال القرطبي: يجوز أن يكون هذا العرض على الروح فقط، ويجوز أن يكون عليه مع جزء من البدن. قال: والمراد بالغداة والعشي وقتها وإلا فالموتى لا صباح عندهم ولا مساء. قال: وهذا في حق المؤمن والكافر واضح، فأما المؤمن المخلط فمحتمل في حقه أيضا، لأنه يدخل الجنة في الجملة، ثم هو مخصوص بغير الشهداء لأنهم أحياء وأرواحهم تسرح في الجنة. ويحتمل أن يقال: إن فائدة العرض في حقهم تبشير أرواحهم باستقرارها في الجنة مقترنة بأجسادها، فإن فيه قدرا زائداً على ما هي فيه الآن."

¹³⁴ العسقلاني، فتح الباري، ج 6، ص 296.

¹³⁵ أخرجه ابن ماجه، زهد، 32.

¹³⁶ و: بشجر.

¹³⁷ في نسخة ن.

¹³⁸

¹³⁹ في مشكات المصابيح.

¹⁴⁰ يس 82/36.

¹⁴¹ شرف الدين حسين بن محمد بن عبدالله الطبيبي، مشكات المصابيح الكاشف عن حقائق السنن، إدارة القرآن والعلوم الإسلامية، كراتشي باكستان، 1991، ج 3، ص 350-351.

¹⁴² في نسخة و+ا.

¹⁴³ و: الروح.

¹⁴⁴ في نسخة ن+ا.

¹⁴⁵ في نسخة ن+و.

إنتقال الأرواح بعد مفارقة¹⁴⁶ الأبدان إلي أجناس الحيوان والحشرات ثم انتقالها منها إلي أبدان آخر تناسب أعمالها وإخلاقها وهكذا أبدان¹⁴⁷ من غير إنتقال إلي أبدانها الدنيوية. والحاصل أن أصول أهل السنة التي تظاهرت عليها أدلة القرآن والسنة إن الأرواح ذوات قايمة بأنفسها تصعد وتنزل وتتصل وتخرج وتذهب وتجيء وتتحرك وتسكن. ومن قال بغيره لم يعرف نفسه كذا في كتاب الروح.¹⁴⁸ فعلم من جميع ما نقل عدم الجزم بالمنعم والمعذب الروح (فقط)¹⁴⁹ أو هي مع أجزاء الجسد المتفرقة أو بعضها.

المقالة الثانية

ذكر الإمام ابو حامد الغزالي في الدرّة الفاخرة في كشف علم الآخرة "وقد روي عن ابن مسعود رضي الله عنه أنه قال: "يا رسول الله ما أول ما يلقي الميت إذا دخل قبره يا ابن مسعود ما سألتني أحد إلا أنت فلؤل ما يناديه اسمه يجوس خلال المقابر فيقول عبدالله أكتب عملك فيقول أو ليس لي دواة ولا قرطاس فيقول هيهات كفناك قرطاسك ومدادك ريفك وقلمك أصبعك فيقطع له قطعة من كفنه ثم يجعل العبد يكتب و إن كان غير كاتب في الدنيا فيذكر ح حسناته وسيئاته كيوم واحد ثم يطوي الملك القطعة ويلقها في عنقه . قال رسول الله صلي الله عليه وسلم "وكل إنسان ألزمناه طائره في عنقه"¹⁵⁰ أي عمله ما فرغ من ذلك دخل فتانا القبر وهما ملكان أسودان." الحديث كذا في التذكرة¹⁵¹

وفي صحيح البخاري عن أنس بن مالك إن رسول الله صلي الله عليه وسلم قال : " إن العبد إذا وضع في قبره وتولي عنه أصحابه وأنه يستمع قرع نعالهم أتاه ملكان فيقعد أنه فيقولان ما كنت تقول في هذا الرجل لمحمد صلي الله عليه وسلم: فأما المؤمن أشهد أنه عبده ورسوله فيقال له انظر إلي مقعدك من النار قد أيد لك الله به مقعدا من الجنة فيراهما جميعا " قال قتاده: وذكر لنا أنه يفسح له في قبره ثم رجع إلي حديث أنس قال "وأما المنافق والكافر فيقال له ما كنت فتقول في هذا الرجل فيقول لا أدري كنت أقول ما يقول الناس فيقال له لا دريت ولا تليت ويضرب بمطارق حديد ضربة فيصيح صيحة يسمعها من يليه غير الثقلين."¹⁵²

¹⁴⁶ ن: مفارقتة.

¹⁴⁷ ن+و: ابدأ.

¹⁴⁸ ابن القيم الجوزية, الروح, ص 124-125.

¹⁴⁹ في نسخة ن+ا.

¹⁵⁰ الإسراء 13/17, ص 34.

¹⁵¹ القرطبي, التذكرة, ص 140-141.

¹⁵² اخرجه البخاري, جنانز, 86-66

قوله إذا وضع في قبره كذا وقع عنده مختصرا¹⁵³ وأوله إن نبي الله صلي الله عليه وسلم : " دخل نخلاً لبني النجّار فسمع صوتاً ففرع فقال من أصحاب هذه القبور قالوا يا رسول الله ناس ماتوا في الجاهلية فقال نعوذوا بالله من عذاب القبر ومن فتنة الدجال قالوا وما ذلك يا رسول الله قال "إنّ العبد" فذكر¹⁵⁴ الحديث. فافاد¹⁵⁵ بيان سبب الحديث قوله وإنه يسمع قرع نعالهم زاد مسلم "إذا انصرفوا"¹⁵⁶ وفي رواية له يأتيه¹⁵⁷ ملكان زاد ابن حبان وترمذي عن أبي هريرة "أسودان أزرقان."¹⁵⁸ يقال لأحدهما المنكر والأخر النكير زاد الطبراني في الأوسط عن أبي هريرة "أعينهما مثل قدور النحال وانبياهما مثل صياصي البقر وأصوانهما مثل الرعد" ونحوه لعبد الرزاق وزاد "يحضران بلقيابهما ويطآن في أشعارهما معهما مرزبة لو اجتمع عليها أهل مني لم يغلبوها."

ذكر بعض الفقهاء إن اسم الذي¹⁵⁹ يسألان(المذنب منكر ونكير و أن اسم الذين يسألان)¹⁶⁰ المطيع (بشر)¹⁶¹ وبشير قوله فيقعدانه زاد في حديث البر فتعاد¹⁶² روحه في جسده وزاد ابن حبان عن أبي هريرة "فلما كان مؤمناً كانت الصلاة عند رأسه والزكوة عند يمينه والصوم عن شماله وفعل المعروف من قبل رجليه فيقال له اجلس فيجلس وقد مثلت له الشمس عند الغروب." زاد ابن ماجه من حديث جابر (رضي)¹⁶³ "فيجلس مسح عينيه ويقول دعوني أهلي قوله فيقلان ما كنت تقول في هذا الرجل محمد." زاد أبو داود في أوله "ما كنت تعبد فلان الله هداه قال أعبد الله فيقال له ما كنت تقول في هذا الرجل." ولأحمد من حديث عايشة "ما هذا الرجل الذي كان فيكم." وله من حديث أبي سعيد "فان كان مؤمناً قال أشهد أن لا إله إلا الله وأشهد أن محمداً عبده ورسوله فيقال له صدقت." زاد أبو داود "فلا يسأل عن شيء غيرها." وفي حديث أسما بنت أبي بكر "فلما المؤمن أو الموقن فيقول محمد رسول الله جائنا بالبينات والهدي فاجبنا وأمنّا واتبعناه فيقال ثم صالحاً." وفي حديث أبي سعيد "ثم نومة عروس فيكن في أعلى نومة مانامها أحد حتى يبعث." والترمذي في حديث أبي هريرة "فيقال له نم فينام نومة عروس الذي لا يوقظه إلا أحبّ أهله إليه حتى يبعث الله من مضجعه ذلك." ولابن حبان وابن ماجه من حديث أبي هريرة وأحمد من حديث عائشة "ويقال له

¹⁵³ و: مختصر.

¹⁵⁴ أخرجه أحمد بن حنبل، ج 4، ص 362.

¹⁵⁵ و: فافاده.

¹⁵⁶ أخرجه مسلم، جنة، 17.

¹⁵⁷ و: تأتيه.

¹⁵⁸ أخرجه الترمذي، جناز، 70.

¹⁵⁹ و+ن: الذين.

¹⁶⁰ في نسخة ن+و.

¹⁶¹ في نسخة ن+و.

¹⁶² ا: إقتعاد؛ و: اقتعاد.

¹⁶³ في نسخة و.

علي اليقين كنت وعليه متّ وعليه تبعث إنشاء الله." قوله فيقال له "انظر إلي مقعدك من النار" وفي رواية أبي داود "فيقال هذا بيتك كان في النار ولكن الله عصمك ورحمك فليد لك الله به بيتا في الجنة فيقول دعوني حتي اذهب فابشر أهلي فيقال اسكت." قوله قال قتاده وذكرنا "أنه يفسح له في قبره" وللترمذي وابن حبان من حديث أبي هريرة "فيفسح له في قبره سبعون ذراعا" زاد ابن حبان "في سبعين ذراعا" وله من وجه آخر عن أبي هريرة "ويرحب له في قبره سبعين ذراعا وينور له كالقمر ليلة البدر." قوله "وأما المنافق والكافر" كذا في هذه الطريق بواو العطف اختلفت¹⁶⁴ الروايات فيه لفظا (في رواية وأما الكافر أو المنافق بالشك وفي رواية أنه الكافر إذا وضع وفي رواية وإن كان كافرا أو منافقا بالشك وفي رواية فإنه كان فاجرا أو كافرا وفي الصحيحين من حديث أسما وأما المنافق والمرتاب)¹⁶⁵ واجتمعت علي أن كلا من الكافر والمنافق يسأل ففيه تعقب علي من زعم أنّ السؤال أنما يقع علي (من)¹⁶⁶ يدعي الإيمان أنه محقا¹⁶⁷ وإن مبطلا ومستندهم¹⁶⁸ في ذلك (ما)¹⁶⁹ رواه عبدالرزاق من (طريق)¹⁷⁰ عبيد بن عمير أحد كبار التابعين قال "إنما يفتن رجلا من مؤمن ومنافق وأما الكافر فلا يسأل¹⁷¹ عن محمد عليه السلام ولا يعرفه" وهذا موقوف. والاحاديث الناصحة علي أن الكافر يسأل مرفوعة مع كثيرة¹⁷² طرقها الصحيحة فهي (أولي)¹⁷³ بالقبول وجزم الترمذي الحكيم بلن الكافر يسأل.

واختلف في الطفل غير المميز فجزم القرطبي في التذكرة "بلنّه يسأل وهو منقول" عن الحنفية وجزم غير واحد من الشافعية بلنّه لا يسأل ومن ثم قالوا لا يستحب أن يلتن واختلف أيضا في النبي هل يسأل. وأما الملك فلا عرف¹⁷⁴ أحدا ذكره والذي يظهر أنه لا يسأل لأنّ السؤال يختص لمن شأنه أن يقبر¹⁷⁵ وقد مال ابن(عبد)¹⁷⁶ البر إلي الأول كذا في فتح الباري شرح البخاري "قوله" فيقول لا أدري" في رواية أبي داود "وإنّ الكافر إذا وضع في قبره أتاه ملكا فينتهزه فيقول ما كنت تعبد؟" وفي أكثر الأحاديث فيقول لأن¹⁷⁷ له

¹⁶⁴ و: اختلف.

¹⁶⁵ في نسخة و.

¹⁶⁶ في نسخة و+ن.

¹⁶⁷ و+ن: ان لحق.

¹⁶⁸ و: ومسندهم.

¹⁶⁹ في نسخة و.

¹⁷⁰ في نسخة و.

¹⁷¹ و: ويسأل.

¹⁷² و+ن: كثرت.

¹⁷³ في نسخة ن+و.

¹⁷⁴ ن: اعرف.

¹⁷⁵ و: يقر.

¹⁷⁶ في نسخة ن+و.

¹⁷⁷ و+ن: فيقلان.

ماكنت تقول في هذا الرجل وفي حديث البر "فيقولان له من ربك فيقول هاه هاه لا أدري فيقولان(ما دينك فيقول هاه هاه لا أدري فيقولان)¹⁷⁸ له ما هذا الرجل الذي بعث فيكم فيقول هاه هاه لا أدري" وهو أتم الأحاديث سياقاً. قوله "كنت أقول ما يقول الناس" في حديث (أسما)¹⁷⁹ "سمعت الناس يقولون شيئاً فعلته" وكذا في أكثر الأحاديث. قوله "لادريت ولاتليت" كذا في (شرح)¹⁸⁰ أكثر الروايات بمثناة¹⁸¹ مفتوحة بعدها لام مفتحة وتحتانية (كنت)¹⁸² (ساكنة)¹⁸³ قال ثعلب قوله "تليت أصله تلوت أي لا فهمت ولا قرأت¹⁸⁴ القرآن أو المعني لا دريت ولا اتبع من تدري وإنما قاله بالياء لمواخاة دريت" أو¹⁸⁵ قال ابن السكيت قوله "تليت إتباع ولا معني له وقيل صوابه ولا أتليت بزياده الهمزة قبل المثنات¹⁸⁶ بوزن افتعلت من قولهم (ما)¹⁸⁷ الوت أي ما استطعت. حكى ذلك عن الأصمعي وبه جزم الخطابي وقال الفرأ أي قصرت وكأنه قيل له لادريت¹⁸⁸ ولاقصرت في طلب الدراية ثم أنت لاتدري" قال الأزهري إلا لو يكون بمعني الجهد وبمعني التقصير وبمعني الإستطاعة. حكى ابن قُتيبة عن ينس بن حبيب أن صواب الرواية (لادريت ولاقصرت في طلب الدراية ثم أنت لاتدري)¹⁸⁹ ولا أتليت¹⁹⁰ بزيادة ألف وتسكين المثناة كأنه يدعوا عليه بلُفه لا يكون له من يتبعه وهو من الإبتلاء يقال ما أتلت إبله أي لم تلداً أولاًً يتبعونها وقال قول الأصمعي أشبه بالمعني أي لادريت ولا استطعت أن تدري من فتح الباري

قوله بمطارق من حديد ضربه بمطرقة علي الأفراد¹⁹¹ في معظم الأحاديث. قال الكرمانى الجمع مؤذن بلُن كل جزء من أجزاء تلك المطرقة برأسها مبالغة. وإلي¹⁹² حديث البرا لوضرب بها جبل صار تراباً وفي حديث أسما وتسلط عليه دابة في قبره معها سوط ثمرة جمرة مثل غرب البعير تضربه ما شاء الله

¹⁷⁸ في نسخة ن+و.

¹⁷⁹ في نسخة ا+و.

¹⁸⁰ في نسخة ا.

¹⁸¹ ا: بمثناة.

¹⁸² في نسخة ن.

¹⁸³ في نسخة و+ا.

¹⁸⁴ ا: ولا قرأت.

¹⁸⁵ و: و.

¹⁸⁶ ا: المشناة.

¹⁸⁷ في نسخة و+ا.

¹⁸⁸ ن: ادريت.

¹⁸⁹ في نسخة ا.

¹⁹⁰ و: تليت.

¹⁹¹ ن: الانفراد.

¹⁹² ن: وفي؛ و: وفيه.

صماء لاتسمع (صوته)¹⁹³ فتوحه. وزاد في حديث أبي سعيد وأبي هريرة وعائشة "ثم يفتح له باب (إلي)¹⁹⁴ لجنة فيقال له هذا منزلك لو أمنت بربك فأما إذا كفرت فإني الله أبد لك هذا ويفتح له باب إلي النار." زاد¹⁹⁵ (في)¹⁹⁶ حديث أبي هريرة "فيزداد حسرة وثبورا ويضيق عليه قبره حتي تختلف أضلاعه" وفي حديث البراء "فينادي مناد من السماء أفرشوه من النار والبسوه من النار وافتحوا له بابًا إلي النار فيأتيه من حرها وسمومها".

قوله " (من)¹⁹⁷ يليه" قال المهلب المراد (و)¹⁹⁸ الملائكة الذين يلونه فتنة¹⁹⁹ ولا وجه لتخصيصه لثبوت²⁰⁰ أن البهائم تسمعه وفي حديث البراء بسمعه من بين المشرك والمغرب وفي حديث أبي سعيد عن أحمد يسمعه خلق الله كلهم غير الثقلين وهذا يدخل فيه الحيوان والجماد لكن يمكن أن يخص منه الجماد . ويؤيده أن في حديث أبي هريرة عند البزار يسمعه كل دابة إلا الثقلين والمراد بالثقلين الجن والإانس قال المهلب الحكمة في أن الله يسمع²⁰¹ الجن قول الميت قداموني ولا يسمعه صوته إذا عذب أن كلامه قبل الدفن متعلق بأحكام (الدنيا وصوته إذا عذب في القبر متعلق بأحكام)²⁰² الأخرة وقد أخفي الله علي المكلفين أحوال الأخرة إلا من شأنه الله أبقاء عليهم.²⁰³

¹⁹³ في نسخة و+.

¹⁹⁴ في نسخة ن+.

¹⁹⁵ ا : زادني.

¹⁹⁶ في نسخة ن+و.

¹⁹⁷ في نسخة و+.

¹⁹⁸ في نسخة و+.

¹⁹⁹ ن: فتنته.

²⁰⁰ و: لثوت.

²⁰¹ و: بسمعه.

²⁰² في نسخة و+.

²⁰³ العسقلاني، فتح الباري، ج 6، ص 289-293. كذا في اصل النسخة: "عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّهُ حَدَّثَهُمْ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ إِنَّ الْعَبْدَ إِذَا وُضِعَ فِي قَبْرِهِ وَتَوَلَّى عَنْهُ أَصْحَابُهُ وَإِنَّهُ لَيَسْمَعُ قُرْعَ نِعَالِهِمْ أَتَاهُ مَلَكَانِ فَيَقْعُدَانِهِ فَيَقُولَانِ مَا كُنْتَ تَقُولُ فِي هَذَا الرَّجُلِ لِمَحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَمَّا الْمُؤْمِنُ فَيَقُولُ أَشْهَدُ أَنَّهُ عَبْدُ اللَّهِ وَرَسُولُهُ فَيَقَالُ لَهُ أَنْظِرْ إِلَيَّ مَقْعَدَكَ مِنَ النَّارِ قَدْ أَبْذَلْنَاكَ اللَّهُ بِهِ مَقْعَدًا مِنَ الْجَنَّةِ فَيَرَاهُمَا جَمِيعًا قَالِ قَتَادَةُ وَذَكَرْنَا أَنَّهُ يُفْسَخُ لَهُ فِي قَبْرِهِ ثُمَّ رَجَعَ إِلَى حَدِيثِ أَنَسِ قَالَ وَأَمَّا الْمُنَافِقُ وَالْكَافِرُ فَيَقَالُ لَهُ مَا كُنْتَ تَقُولُ فِي هَذَا الرَّجُلِ فَيَقُولُ لَا أَدْرِي كُنْتُ أَقُولُ مَا يَقُولُ النَّاسُ فَيَقَالُ لَا دَرِيَّةَ وَلَا تَلْبِيتَ وَيُضْرَبُ بِمِطْرَقٍ مِنْ حَدِيدٍ ضَرْبَةً فَيَصْبِيحُ صَرْحَةً يَسْمَعُهَا مَنْ بَلِيهِ غَيْرَ الثَّقَلَيْنِ. قوله: (إن العبد إذا وضع في قبره) كذا وقع عنده مختصرا، وأوله عند أبي داود من طريق عبد الوهاب بن عطاء عن سعيد بهذا السند " أن نبي الله صلى الله عليه وسلم دخل نخلا لبني النجار، فسمع صوتا ففرغ فقال: من أصحاب هذه القبور؟ قالوا: يا رسول الله ناس ماتوا في الجاهلية. فقال: تعوذوا بالله من عذاب القبر ومن فتنة الدجال. قالوا: وما ذلك يا رسول الله؟ قال: إن العبد فذكر الحديث، فأفاد بيان سبب الحديث قوله: (وإنه ليسمع قرع نعالهم). زاد مسلم " إذا انصرفوا. " وفي رواية له " يأتيه ملكان. " زاد ابن حبان والترمذي من طريق سعيد المقبري عن أبي هريرة " أسودان أزرقان يقال لأحدهما المنكر وللآخر النكير. " وفي رواية ابن حبان " يقال لهما منكر ونكير. " زاد الطبراني في الأوسط من طريق أخرى عن أبي هريرة " أعينهما مثل قنور النحاس، وأنيابهما مثل صياصي البقر، وأصواتهما مثل الرعد. " ونحوه لعبد الرزاق من مرسل عمرو بن دينار وزاد " يحفران بأنيابهما ويطآن في أشعارهما، معهما مرزبة لو اجتمع عليها أهل منى لم يقلوها. " وأورد ابن الجوزي في " الموضوعات " حديثا فيه " أن فيهم رومان وهو كبيرهم " وذكر بعض الفقهاء أن اسم اللذين يسألان المذنب منكر ونكير، وأن اسم اللذين يسألان المطيع مبشر وبشير. قوله: (فيقعدانه) زاد في حديث البراء فتعاد روحه في جسده كما

تقدم في أول أحاديث الباب. وزاد ابن حبان من طريق أبي سلمة عن أبي هريرة " فإذا كان مؤمنا كانت الصلاة عند رأسه، والزكاة عن يمينه، والصوم عن شماله، وفعل المعروف من قبل رجله. فيقال له: اجلس، فيجلس وقد مثلت له الشمس عند الغروب ". زاد ابن ماجه من حديث جابر " فيجلس فيمسح عينيه ويقول: دعوني أصلي ". قوله: (فيقولان: ما كنت تقول في هذا الرجل محمد). زاد أبو داود في أوله " ما كنت تعبد؟ فإن هداه الله قال: كنت أعبد الله. فيقال له: ما كنت تقول في هذا الرجل " ولأحمد من حديث عائشة " ما هذا الرجل الذي كان فيكم " وله من حديث أبي سعيد " فإن كان مؤمنا قال: أشهد أن لا إله إلا الله وأن محمدا عبده ورسوله. فيقال له: صدقت " زاد أبو داود " فلا يسأل عن شيء غيرهما. " وفي حديث أسماء بنت أبي بكر المتقدم في العلم والطهارة وغيرهما " فأما المؤمن أو الموقن فيقول: محمد رسول الله، جاءنا بالبينات والهدى، فأجبنا وأمنا واتبعنا. فيقال له: نم صالحا. " وفي حديث أبي سعيد عند سعيد بن منصور " فيقال له: نم نومة العروس، فيكون في أحلى نومة نامها أحد حتى يبعث " وللترمذي في حديث أبي هريرة " ويقال له: نم، فينام نومة العروس الذي لا يوقظه إلا أحب أهله إليه حتى يبعثه الله من مضجعه ذلك. " ولابن حبان وابن ماجه من حديث أبي هريرة وأحمد من حديث عائشة " ويقال له: على اليقين كنت وعليه مت وعليه تبعث إن شاء الله. " قوله: (فيقال له: انظر إلى مقعدك من النار) في رواية أبي داود " فيقال له: هذا بيتك كان في النار، ولكن الله عز وجل عصمك ورحمك فأبدلك الله به بيتا في الجنة. فيقول: دعوني حتى أذهب فأبشر أهلي، فيقال له: اسكت " وفي حديث أبي سعيد عند أحمد " كان هذا منزلك لو كفرت بربك. " ولابن ماجه من حديث أبي هريرة بإسناد صحيح " فيقال له: هل رأيت الله؟ فيقول ما ينبغي لأحد أن يرى الله، فتفرج له فرجة قبل النار فينظر إليها يحطم بعضها بعضا فيقال له: انظر إلى ما وراك الله. " وسياقي في أواخر الرقاق من وجه آخر عن أبي هريرة " لا يدخل أحد الجنة إلا أري مقعده من النار لو أساء ليزداد شكرا " وذكر عكسه قوله: (قال قتادة: وذكر لنا أنه يفسح له في قبره) زاد مسلم من طريق شيبان عن قتادة " سبعون ذراعا، وبملا خضرا إلى يوم يبعثون " ولم أقف على هذه الزيادة موصولة من حديث قتادة. وفي حديث أبي سعيد من وجه آخر عند أحمد " ويفسح له في قبره " وللترمذي وابن حبان من حديث أبي هريرة " ويفسح له في قبره سبعين ذراعا " زاد ابن حبان " في سبعين ذراعا. " وله من وجه آخر عن أبي هريرة " ويرحب له في قبره سبعون ذراعا، وينور له كالقمر ليلة البدر " وفي حديث البراء الطويل " فينادي مناد من السماء: إن صدق عبيدي فأفرشوه من الجنة وافتحوا له بابا في الجنة وألبسوه من الجنة. قال فيأتيه من روحها وطيبها، ويفسح له فيها مد بصره " زاد ابن حبان من وجه آخر عن أبي هريرة " فيزداد غبطة وسرورا، فيعاد الجلد إلى ما بدأ منه وتجعل روحه في نسمة طائر يعلق في شجر الجنة. " قوله: (وأما المنافق والكافر) كذا في هذه الطريق بواو العطف، وتقدم في " باب خفق النعال " بها " وأما الكافر أو المنافق " بالشك وفي رواية أبي داود " وأن الكافر إذا وضع " وكذا لابن حبان من حديث أبي هريرة، ولذا في حديث البراء الطويل، وفي حديث أبي سعيد عند أحمد " وإن كان كافرا أو منافقا " بالشك، وله في حديث أسماء " فإن كان فاجرا أو كافرا " وفي الصحيحين من حديثها " وأما المنافق أو المرتاب " وفي حديث جابر عند عبد الرزاق وحديث أبي هريرة عند الترمذي " وأما المنافق " وفي حديث عائشة عند أحمد وأبي هريرة عند ابن ماجه " وأما الرجل السوء " وللطبراني من حديث أبي هريرة " وإن كان من أهل الشك " فاختلقت هذه الروايات لفظا وهي مجتمعة على أن كلا من الكافر والمنافق يسأل، ففيه تعقب على من زعم أن السؤال إنما يقع على من يدعي الإيمان إن محقا وإن مبطلا، ومستندهم في ذلك ما رواه عبد الرزاق من طريق عبيد بن عمير أحد كبار التابعين قال " إنما يقتن رجلان: مؤمن ومنافق، وأما الكافر فلا يسأل عن محمد ولا يعرفه " وهذا موقف. والأحاديث الناصة على أن الكافر يسأل مرفوعة مع كثرة طرقها الصحيحة فهي أولى بالقبول، وجزم الترمذي الحكيم بأن الكافر يسأل، واختلف في الطفل غير المميز فحزم القرطبي في التذكرة بأنه يسأل، وهو منقول عن الحنفية، وجزم غير واحد من الشافعية بأنه لا يسأل، ومن ثم قالوا: لا يستحب أن يقن. واختلف أيضا في النبي هل يسأل، وأما الملك فلا أعراف أحدا ذكره، والذي يظهر أنه لا يسأل لأن السؤال يختص بمن شأنه أن يقن، وقد مال ابن عبد البر إلى الأول وقال: قوله: (فيقول لا أدري) في رواية أبي داود المذكورة " وإن الكافر إذا وضع في قبره أتاه ملك فينتهره فيقول له: ما كنت تعبد " وفي أكثر الأحاديث " فيقولان له ما كنت تقول في هذا الرجل " وفي حديث البراء " فيقولان له من ربك؟ فيقول: هاه هاه لا أدري، فيقولان له: ما دينك؟ فيقول: هاه هاه لا أدري. فيقولان له: ما هذا الرجل الذي بعث فيكم؟ فيقول: هاه هاه لا أدري " وهو آتم الأحاديث سيقا. قوله: (كنت أقول ما يقول الناس) في حديث أسماء " سمعت الناس يقولون شيئا فقلت " وكذا في أكثر الأحاديث. قوله: (لا دريت ولا تليت) كذا في أكثر الروايات بمثناة مفتوحة بعدها لام مفتوحة وتحتانية ساكنة، قال شعب: قوله " تليت " أصله تلوت، أي لا فهمت ولا قرأت القرآن، والمعنى لا دريت ولا اتبع من يدري، وإنما قاله بالياء لمواخاة دريت. وقال ابن السكيت: قوله " تليت " إتباع ولا معنى لها، وقيل صوابه ولا انتليت بزيادة همزتين قيل المثناة بوزن افتعلت من قولهم ما ألوت أي ما استطعت، حكى ذلك عن الأصمعي، وبه جزم الخطابي. وقال الفراء: أي قصرت كأنه قيل له لا دريت ولا قصرت في طلب الداربية ثم أنت لا تدري. وقال الأزهرى. الألو يكون بمعنى الجهد وبمعنى التقصير وبمعنى الاستطاعة. وحكى ابن قتيبة عن يونس بن حبيب أن صواب الرواية " لا دريت ولا أتليت " بزيادة ألف وتسكين المثناة كأنه يدعو عليه بأن لا يكون له من يتبعه، وهو من الإتلأ يقال ما أتلت إبله أي لم تلد أولادا يتبعونها. وقال: قول الأصمعي أشبه بالمعنى، أي لا دريت ولا استطعت أن تدري. قوله: (بمطارق من حديد ضربة) تقدم في " باب خفق النعال " بلفظ " بمطرقة " على الأفراد، وكذا هو في معظم الأحاديث. قال الكرماني: الجمع مؤنن بأن كل جزء من أجزاء تلك المطرقة مطرقة برأسها مبالغة. وفي حديث البراء " لو ضرب بها جبل لصار ترابا " وفي حديث أسماء " ويسلط عليه دابة في قبره معها سوط ثمرته جمره مثل غرب البعير تضربه ما شاء الله صماء لا تسمع صوته فترحمه " وزاد في أحاديث أبي سعيد وأبي هريرة وعائشة التي أشرنا إليها " ثم يفتح له باب إلى الجنة فيقال له: هذا منزلك لو أمنت بربك، فأما إذ كفرت فإن الله أبدلك هذا، ويفتح له باب إلى النار " زاد في حديث أبي هريرة " فيزداد حسرة وثبورا، وبضيق عليه قبره حتى تختلف أضلاعه، " في حديث البراء " فينادي مناد من السماء: أفرشوه من النار، وألبسوه من النار، وافتحوا له

فصل ذكر جلال السيوطي في شرح الصدور "وقع في فتوي شريخنا شيخ الإسلام علم الدين البلقيني "إن الميت يجيب السؤال في القبر بالسر عينية ولم أفق لذلك علي مستند . وسئل الحافظ ابن حجر عن ذلك فقال "ظاهر الحديث أنه بالعربي قال ويحتمل مع ذلك أن يكون خطاب كل أحد بلسانه."²⁰⁴ وذكر فيه أيضا إن شيخ الإسلام حافظ العصر بالفضل ابن حجر سئل عن ميت إذا سئل هل يقعد أو يسأل وهو راقد فاجاب يقعد وسئل عن الروح هل تلبس²⁰⁵ ح الجنة كما كانت فاجاب²⁰⁶ نعم لكن ظاهر الخبر إنها محل²⁰⁷ في نصفه إلا علي وسئل (هل)²⁰⁸ يكشف له حتي يري النبي صلي الله عليه وسلم فلجاب أنه لم يرد في حديث وإنما أدعاه بعض من لا يح تج به بغير مستند سوي قوله في هذا الرجل ولا حجة فيه لأن الإشارة (إلي)²⁰⁹ الحاضر في الدين.²¹⁰

واعلم أن سؤال المنكر والنكير "هل هو مختص بهذه الأمة أو يكون لها ولغيرها من الأمم قبلها ظاهر الأحاديث الأول وبه جزم الترمذي الحكيم وقال "كانت الأمم قبل هذه²¹¹ يأتيهم الرسل فلن أطاعوا فذاك وان²¹² ابوا اعتزلوهم وعن حلوا²¹³ بالعذاب فلما أرسل الله محمد عليه السلام رحمة للعالمين أمسك عنهم العذاب وقيل الإسلام ممن أظهره سواء أسر الكفار أولا فلما ماتوا فيض الله لهم فتاني القبر ليستخرج سرهم بالسؤال و"ليميز الله الخبيث من الطيب"²¹⁴ "ويثبت الله الذين آمنوا" "ويضل الظالمين" ويؤيده حديث زيد بن ثابت مرفوعا "إن هذه²¹⁵ الأمة تبتلي في قبورها" ويؤيده أيضا حديث "أوحى إلي ربكم²¹⁶ تفتنون

بابا إلى النار، فيأتيه من حرها وسمومها". قوله: (من يلبه) قال المهلب: المراد الملائكة الذين يلون فتنته، كذا قال، ولا وجه لتخصيصه بالملائكة فقد ثبت أن البهائم تسمعه. وفي حديث البراء "يسمعه من بين المشرق والمغرب" وفي حديث أبي سعيد عند أحمد "يسمعه خلق الله كلهم غير الثقلين" وهذا يدخل فيه الحيوان والجماد، لكن يمكن أن يخص منه الجماد. ويؤيده أن في حديث أبي هريرة عند البزار "يسمعه كل دابة إلا الثقلين" والمراد بالثقلين الإنس والجن، قيل لهم ذلك لأنهم كالثقل على وجه الأرض. قال المهلب: الحكمة في أن الله يسمع الجن قول الميت قدموني ولا يسمعهم صوته إذا عذب بأن كلامه قبل الدفن متعلق بأحكام الدنيا وصوته إذا عذب في القبر متعلق بأحكام الآخرة، وقد أخفى الله على المكلفين أحوال الآخرة إلا من شاء الله إبقاء عليهم كما تقدم.

²⁰⁴ جلال الدين عبد الرحمن السيوطي، شرح الصدور بشرح حال الموتى والقبور، تحقيق: يوسف علي بدوي، دار ابن كثير بيروت، 2005، ص 202؛ كذا: الحافظ ابن حجر العسقلاني، فتاوى في العقيدة، تحقيق: محمد تامر، دار الصحابة التراث بطنطا، مصر، 1989، ص 66-67.

²⁰⁵ العسقلاني، فتاوى في العقيدة، ص 73.

²⁰⁶ و: فاجابت.

²⁰⁷ و+ن: تحل.

²⁰⁸ في نسخة و+.

²⁰⁹ في نسخة و+ن.

²¹⁰ و+ن: الذهن.

²¹¹ و: هذا.

²¹² و: فان.

²¹³ و: وعوجلوا.

²¹⁴ الأنفال/38.

²¹⁵ و: هذا.

“ (في قبوركم) ²¹⁷ وقول الملكين ما تقول في هذا الرجل محمد ” وحديث عائشة ” وأما فتنة القبر فبني تفتنون وعني تسألون ” وخرج ابن القيم ”إلي الناس” وهو عدم الإختصاص بهذه الأمة وقال ليس في الأحاديث ما ينفي المسألة عن تقدم من الامم ²¹⁸ وإنما أخبر النبي صلي الله عليه وسلم : ”أمته بكيفيته إمتحانهم في القبور ” لا إنه ²¹⁹ نفي ذلك عن غيرهم والذين ²²⁰ يظهر أنّ كل نبي مع أمتة كذلك فيعذب كفارهم في قبورهم بعد سؤالهم . وإقامة الحجّة (عليهم كما يعذبون في الأخرى بعد السؤال و إقامة الحجّة) ²²¹ كما في فتح الباري ²²² فليقل ما روي عن النبي عليه السلام : ”من مات يوم الجمعة وليلة الجمعة وفي فتنة القبر ” ²²³ يعارض ما ذكر في عموم المسألة أجيب بانه لا يعارض بل يخص ²²⁴ ويبين من لا يسأل في قبره ولا يفتن فيه ممن يجري عليه السؤال وليس فيه مدخل للقياس ومجال للنظر و إنما فيه التسليم والإنياد لقول الصادق والمرسل إلي العباد.

فصل أن قيل المنكر والنكير ملكا ن كيف يخاطبان جميع الموتى في الأماكن المتباعدة في وقت واحد فالجواب أن عظم حيثتهم يقتضي ذلك فيخاطبان الخلق الكثير في الجهة الواحد ²²⁵ مخاطبة واحدة بحيث يخيل لكل واحد من المخاطبين أنه مخاطب دون غيره ويمنعه الله (تعالى) ²²⁶ من سماع جواب غيره وقيل في الجواب يحتمل تعدد الملائكة المعذبة لذلك كما في الحقيقة ²²⁷ يسمى ²²⁸ بعضهم منكرا وبعضهم نكير فيبعث إلي (كل) ²²⁹ ميت اثنان منهم ومثل هذا السؤال يقال في ملك الموت أيضا كيف يقبض في زمن واحد أرواح من يموت بالشرق والمغرب ويجاب بالجواب الأول كما جاء في خبر الأسراء عن ابن عباس عن النبي صلي الله (تعالى) ²³⁰ عليه وسلم قال ”مررت علي ملك جالس علي كرسي إذا جميع الدنيا ومن فيها بين ركبتيه وبيده لوح مكتوب ينظر فيه لا يلتفت عنه يمينا ولا شمالا فقلت (يا جبرائيل من هذا قال هذا ملك

²¹⁶ ن: ربك.

²¹⁷ في نسخة و+ن.

²¹⁸ ا: الألم.

²¹⁹ و: لانه.

²²⁰ ن: والذي.

²²¹ في نسخة ن+و.

²²² العسقلاني، فتح الباري، ص 283-284.

²²³ اخرجه احمد بن حنبل، ج 2، ص 176.

²²⁴ ن: يختص.

²²⁵ ن+و: الوحدة.

²²⁶ في نسخة ن+ا.

²²⁷ ن+و: الحفظة.

²²⁸ و: مسمي.

²²⁹ في نسخة ن+ا.

²³⁰ في نسخة و.

الموت فقلت)²³¹ يا ملك الموت (كيف)²³² تقدر علي قبض أرواح جميع من في الأرض برّها وبحرها قال ألا تري الدنيا كلها بين ركبتي وجميع الخلايق بين عيني ويدي تبلغان المشرق والمغرب فلذا نفذ أجل عبد نظرت إليه عرفت إخواني من الملائكة أنه مقبوض فتعدوا إليه²³³ فتبسطوا به يعالجون نزع روحه فإذا بلغوا بالروح الحلقوم علمت بذلك²³⁴ ولم يخف علي (شيئاً)²³⁵ من أمره فمددت يدي فانزعها من جسده وإلي قبضه²³⁶ ومما يدل علي قبضه وإخوانه ما²³⁷ نقل عن الكلبي حيث قال يقبض ملك الموت الروح ثم يسلمها إلي الملائكة الرحمة إن كان مؤمناً وإلي²³⁸ الملائكة العذاب إن كان كافراً. "وما ذكره الفاضل الطيبي في شرح المشكاة "إنّ الملك الموت إذا قبض الروح العبد يسلمها (إلي)²³⁹ إخوانه." ²⁴⁰ فما قال البيضاوي في سورة والنازعات في تفسير قوله تعالى "والنازعات غرقا والناشطات نشطا" ²⁴¹ الآية هذه صفات ملائكة²⁴² الموت فلنهم ينزعون" ²⁴³ الخ حيث أشعر فيه كثرة ملائكة²⁴⁴ الموت لئانه مبني علي ما ذكرنا في خبر الأسراء ويحتمل أنه جمعه بادخال إخوانه فيه وأضيف إلي الموت لأدني ملابسمة كما إنّ التوفي تارة يضاف²⁴⁵ إلي ملك الموت وتارة (يضاف)²⁴⁶ إلي إخوانه كما في التذكرة.²⁴⁷

فصل اعلم أنّ الروح كما مرّ عند أكثر المتكلمين جسم لطيف ساريا لبدن²⁴⁸ سريان ماء الورد في الورد وقال في تذكرة²⁴⁹ إنه اصح ما قيل فيه و أنه مذهب أهل السنة ويؤيده ما نقلناه أنفاً عن شرح

²³¹ في نسخة ن+و.

²³² في نسخة ن+و.

²³³ و: له.

²³⁴ و: ذلك.

²³⁵ في نسخة و+ا.

²³⁶ القرطبي، التذكرة، ص 57.

²³⁷ ن: اقامة.

²³⁸ و: الا.

²³⁹ في نسخة ن+و.

²⁴⁰ الطيبي، مشكات المصابيح، ج 3، ص 347.

²⁴¹ النازعات 2-1/79.

²⁴² ا: ملك.

²⁴³ البيضاوي، انوار التنزيل واسرار التأويل، ج 2، ص 274.

²⁴⁴ و: ملائكة.

²⁴⁵ ن: يضاف.

²⁴⁶ في نسخة ن+ا.

²⁴⁷ القرطبي، التذكرة، ص 57.

²⁴⁸ و+ن: سار بالبدن.

²⁴⁹ القرطبي، التذكرة، ص 57-62.

المشكاة²⁵⁰ وكذا يؤيده ما ذكره أبو حامد الغزالي في الدرّة الفاخرة حيث(قال)²⁵¹ فيه "إذا قبض الملك (الموت)²⁵² النفس السعيدة تناولها ملائكة إحسان الوجوه عليهم أثواب حسنة (ولهم)²⁵³ ورواح²⁵⁴ طيبة فيقولونها في حرير (من حرير)²⁵⁵ الجنة وهي (علي)²⁵⁶ قدر النخلة تستحيل شخصا إنسانيا²⁵⁷ ما فقد من عقله (علي)²⁵⁸ (ولا)²⁵⁹ من عمله المكتسب²⁶⁰ شيء فيرجون به في الهواء " ²⁶¹ الخ "وأما الفاجر فتؤخذ نفسه عنفاً"²⁶² الخ "فلذا قبضها عزرائيل تناولها ملائكة زبانية قباح الوجوه سود الثياب منتنو الريح (بأيديهم منسوج)²⁶³ من شعر فيغلونها²⁶⁴ (فيه)²⁶⁵ فتستحيل شخصا إنسانيا علي قدر الجرادة"²⁶⁶ ملخصا.

لكن بقي التردد في إنها هل تتعلق بعد هذه ²⁶⁷ المفارقة قبل الدفن إلي جسد الميت تعلقا ما أم (لايشبهه)²⁶⁸ أنها تتعلق²⁶⁹ لما ذكر البخاري في الصحيح عن أبي سعيد الخدري يقول قال رسول صلي الله تعالي عليه وسلم : " إذا وضعت الجنازة فاحتملها الرجال علي أعناقهم فلن كانت سالحة قالت قدموني (قدموني)²⁷⁰ وإن كانت غير سالحة قالت ياويلها أين أتذهبون بها يسمع صوتها كل شيء إلا الإنسان ولو

²⁵⁰ الطيبي, مشكات المصابيح, ج 3, ص 347.

²⁵¹ في نسخة و+ن.

²⁵² في نسخة ا.

²⁵³ في نسخة و+ن.

²⁵⁴ و+ن: روايح.

²⁵⁵ في نسخة و+ا.

²⁵⁶ في نسخة ن+ا.

²⁵⁷ و: انسانية.

²⁵⁸ في نسخة ا.

²⁵⁹ في نسخة ن+و.

²⁶⁰ و: الكتب.

²⁶¹ الغزالي, الدرّة الفاخرة, ص 27. اصله: فإذا قبض الملك النفس السعيدة تناولها ملكان حسنا الوجه عليهما أثواب حسنة وله ما رواه طيبة فيلبنها في حريرة من حرير الجنة وهي علي قدر النخلة شخصا إنسانيا ما فقد من عقله ولا من عمله المكتسب في دار الدنيا فيرجعان به في الهواء."

²⁶² الغزالي, الدرّة الفاخرة, ص 30.

²⁶³ في نسخة و+ن.

²⁶⁴ و+ن: فيلقونها.

²⁶⁵ في نسخة و+ا.

²⁶⁶ الغزالي, الدرّة الفاخرة, ص 30. كذا في الأصل: "فإذا عزرائيل ناولها زبانية قباح الوجوه سود الثياب منتني الريح بأيديهم مسوح من شعر فيلقونها فيه فتستحيل شخصا إنسانيا علي قدر الجرادة."

²⁶⁷ و: هذا.

²⁶⁸ في نسخة و؛ ن: لاويشبهه.

²⁶⁹ ن: تعلق.

²⁷⁰ في نسخة و+ا.

سمعها (إنسان)²⁷¹ لصعق.²⁷² ذكره البخاري بعد ذكر حديث "إن احدكم إذا مات عرض عليه مقعده " الحديث قال في فتح الباري²⁷³ لأنه أراد أن يبين إن ابتداء العرض يكون عند حمل الجنازة لأنها (حينئذ)²⁷⁴ يظهر لها ما يؤل إليه فتقول ما تقول.

ولما ذكر أبو حامد الغزالي في الدرّة " عن الربيع بن خيثم "إن الميت اضطرب في يد غاسله قد تكلم في²⁷⁵ نعش²⁷⁶ علي عهد الصديق رضي الله عنه فذكر فضله وفضل الفارق وبرز من فضل عثمان رضي الله عنهما و إنما هي النفس عاينت أمرا ملكوتيا ويكشف الله عن سمع من يشأ من عباده ف إذا أدرج الميت في إكفانه صارت ملتفة بالصدر من خارج الصدر²⁷⁷ ولها خوار(ه)²⁷⁸ وعجيج تقول أسرعوا بي إلي رحمت قد²⁷⁹ علمتم ما أنتم حاملوني غليه وإن كانت بشرت²⁸⁰ بالشقاوة تقول رويدا رويدا أسرعوا بي إلي أي عذاب لو علمتم أنتم ما تحملوني إليه²⁸¹ ولهذا كان عليه السلام " ما يمرّ بجنازة الاقام²⁸² تعظيما لها فقيل يا رسول الله أنه يهودي فقال ال عيبت نفسا²⁸³ وإنما كان يفعله لأ أنه كشف له من أسرار الملوك²⁸⁴ بعبارة.

فصل قد علم فيما مرّ أن (في)²⁸⁵ القبر إماتة ولم يعلم أنها متي تكون فيه وكيف تكون فالان نشرع في بيانه بعناية الله تعالى ولطفه تعلقا فيما سبق عن شرح المواقف²⁸⁶ في تفسير قوله تعالى "ربنا أمتنا اثنتين" الآية حيث قال فيه إنّ الأمانة في القبر بعد مسألة منكر ونكير لكن ذلك في حق الكفار لامطلاق ولم

²⁷¹ في نسخة ن+و.

²⁷² اخرجه البخاري، جناز، 53.

²⁷³ العسقلاني، فتح الباري، ج 3، ص 286-287.

²⁷⁴ في نسخة ا.

²⁷⁵ في نسخة ن+ا.

²⁷⁶ ن: نعشه.

²⁷⁷ و: الصدور.

²⁷⁸ في نسخة و+ا.

²⁷⁹ و+ن: لو.

²⁸⁰ و: بعشرة.

²⁸¹ الغزالي، الدرّة الفاخرة، ص 33. كذا في الأصل: " عن الربيع بن خيثم إنه اضطرب في يد غاسله وقد علم ان الميت تكلم في نعشه علي عهد الصديق وذكر فضله وفضل الفارق. وإنما هي النفس تشهد امرا ملكوتيا ويكشف عن سمع من يشاء فإذا أدرج الميت في ألفانه صارت الروح ملعقة بالصدر خارجة ولها خوار وعجيج وهي تقول أسرعوا بي إلي رحمة ربي لو علمتم ما أنتم حاملوني إليه فإن كان بالشقاء يقول رويدا إلي أي عذاب ربي لو تعلمون ما أنتم ما حاملوني إليه"

²⁸² و+ا: الإمام

²⁸³ اخرجه البخاري، جناز، 50.

²⁸⁴ و+ن: الملكوت.

²⁸⁵ في نسخة و+ن.

²⁸⁶ سيد الشريف الجرجاني، شرح المواقف، دار الكتب العلمية، بيروت 1998، ج 8، ص 346-347.

يظهر أيضا كونها فيه بعد مسألة هل تكون عند النفخة الأولى ام قبلها يشبه إنها تكون عند النفخة الأولى بلأن يقطع تعلق الأرواح بالأجساد في البرزخ.

فاعلم أن الروح لاتزال متعلقة بالجسد و أن تفرق وتمزق ولها من سرعة الحركة والإنتقال الذي كلمح والصحيح أن الأرواح متفاوتة في مستقرها في البرزخ أعظم تفاوت ولا تعارض بين الأدلة فلأن كلاً منها وارد ²⁸⁷ علي فريق من الناس بحسب درجاتهم في السعادة والشقاوة فبعضها (في أعلي عليين وبعضها) ²⁸⁸ في حواصل طير خضر تسرح في الجنة حيث شئت وهي ارواح بعض الشهداء إلي غير ذلك وكلها (علي) ²⁸⁹ إختلاف لها إتصال بلجسادها في قبورها . "ويؤيده ما أخرجه الإمام أحمد في الزهد عن وهب بن منبه أن حزقيل (قيل) ²⁹⁰ عليه السلام "قال أتاني الملك فاحتملني ²⁹¹ حتي وضعني بقاع من الأرض قد كانت معركة و إذا فيه عشرة ²⁹² آلاف قتيل قد تبدت لحومهم وتفرقت أوصالهم قال فدعوتهم فإذا كل أعظم ²⁹³ قد أقبل إلي مفصلة ثم نبت عليه اللحم ثم انبسطت الجلود و إنا انظر فقيل لي ادع أرواحهم ²⁹⁴ فدعوتها فإذا كل روح قد أقبل إلي جسدها فلما جلسوا سألتهم فيم كنتم قالوا إنا لمّا متنا و فارقتنا الحياة لقينا ملك يقال له ميكائيل فقالوا هلموا أعمالكم وخذوا أجوركم كذلك سنتنا فيكم وفيمن كان قبلكم وفيمن هو كائن بعدكم فنضر في أعمالنا فوجدنا نعبد الأوثان فسلط الدور علي أجسادها ²⁹⁵ وجعلت الأرواح يتألم وسلط الغم علي أرواحنا وجعلت أجسادنا تألم فلم تنزل ²⁹⁶ كذلك نعذب حتي دعوتنا." ²⁹⁷

ونقل عن الحافظ ابن حجر في فتواه "إن أرواح المؤمن في عليين وأرواح الكافر في سجين وكل روح بجسدها ²⁹⁸ إتصال معنوي لا يشبه الإتصال في الحياة الدنيا بل أشبه شبيء به حال النائم و إن(كان) ²⁹⁹ (هو) ³⁰⁰ أشد من حال النائم ³⁰¹ إتصالا وبهذا يجمع بين ما ورد أن مقرباً في عليين أو سجين وبين ما نقل عن

²⁸⁷ و: اراد.

²⁸⁸ في نسخة ن+ا.

²⁸⁹ في نسخة و+ا.

²⁹⁰ في نسخة ن+ا.

²⁹¹ و: في حمله.

²⁹² ن: عشر.

²⁹³ و+ن: عظم.

²⁹⁴ و: ارواح.

²⁹⁵ و: اجسادنا.

²⁹⁶ و+ن: نزل.

²⁹⁷ السيوطي، شرح الصدور، ص 319.

²⁹⁸ و: لجسدها.

²⁹⁹ في نسخة و+ن.

³⁰⁰ في نسخة ن+ا.

الجمهور أنها عند أفنية قبورها كذا في شرح الصدور.³⁰² "فلذا نفخ في الصور نفخة"³⁰³ الصعق إنقطع تعلق الأرواح بالأجساد في السموات والأرض إلا من شاء الله سواء كانت الأرواح جواهر مجردة أو أجساما لطيفا³⁰⁴ ولنا بعد بحث في هذا المقام قال الله (تعالى)³⁰⁵ عز وجل في سورة يس "من بعثنا من مرقدا"³⁰⁶ حيث قال البيضاوي في تفسيره "وقرأ من أهبنا من هب من نومه إذا أنتبه ومن هبنا بمعنى أهبنا وفيه ترشيح ورمز و أشعار بأنهم لا اختلاط عقولهم يظنون أنهم كانوا نياما³⁰⁷ قال الفاضل المحشي سعدي أفندي³⁰⁹ "المراد (هو)³¹⁰ الترشيح اللغوي إذ لا تشبيهه (هنا)³¹¹ (ناسا)³¹² والإستعارة فإلهم يتكلمون بناء علي ظنهم (قولهم)³¹³ لإختلاط عقولهم الخ."

وما روي عن أبي بن كعب ومجاهد وقتاده من أن جميع البشر ينامون نومة قبل الحشر فقالوا هو غير صحيح الإسناد³¹⁴ وكذا في البحر³¹⁵. وقول مولانا العلامة "لو استمر عذاب الكفار في قبورهم النار لما صح منهم القول المذكور يتكفل بدفعه قول المص لا اختلاط عقولهم فإن الحاصل في القبور إنما هو نوع من الحياة لا الإدراك التام مع أن ما ساقه مساق الدليل قاصر عن إفادة المرام لأن³¹⁶ إنتفاء إستمرار عذابهم في القبور بالنار لا يستلزم أن يحصل لهم هجفة³¹⁷ يجدون فيها طعمة النوم³¹⁸ إذ يجوز أن يكون ذلك باعدام الحياة." قول علامة لو استمر عذاب الكفار الخ كما مر أن النار تعرض عليهم "غدوا وعشيا" يعني أن هذه

³⁰¹ ن: النائم.

³⁰² السبوطي، شرح الصدور، ص 320.

³⁰³ الحاقّة 13/69.

³⁰⁴ و+ن: لطيفة.

³⁰⁵ في نسخة و.

³⁰⁶ يس 52/36.

³⁰⁷ و+و: ينام.

³⁰⁸ البيضاوي، انوار التنزيل واسرار التأويل، ج 2، ص 151.

³⁰⁹ شهاب الدين أحمد بن محمد بن عمر خفاجي، حاشية الشهاب، ج 7، ص 246-247.

³¹⁰ في نسخة و.

³¹¹ في نسخة و+ن.

³¹² في نسخة ا.

³¹³ في نسخة ن؛ و: قوله.

³¹⁴ القرطبي، الجامع لاحكام القرآن، ج 15، ص 41.

³¹⁵ ابو حيان محمد بن يوسف بن علي بن يوسف، تفسير بحر المحيط، دار احياء اتراث العربي، بيروت، 1990، ج 7، ص

341

³¹⁶ و: لا.

³¹⁷ ن+و: هجعة.

³¹⁸ و: النومة.

الآية الكريمة تدل علي عدم إستمرار عذاب(الكفار)³¹⁹ في قبورهم بالنار إلي البعث فعلي هذا لا يكون عرض النار عليهم كناية عن الدوام كما قيل والمولي الفاضل المحشي³²⁰ "أولا منع الملازمة مستندا بقول البيضاوي لاختلاط عقولهم وثانيا منع استلزام الدليل المدعي(الذي هو أعم من الدليل)³²¹ مستندا لجواز أن عدم عذاب الكفار بالنار لموتهم عند النفخة الأولى وإلي البعث ففي النظم إستعارة أصلية أو تبعية."

واعلم أن جلال السيوطي رحمة الله (عليه)³²² ذكر في شرح الصدور نقلا عن ابن القيم حيث قال في البدايع نقلت عن خطّ ابي يعلي في تعاليقه (و)³²³لابد من إنقطاع عذاب القبر لأ نه من عذاب الدنيا (والدنيا)³²⁴ وما فيها منقطع فلا بد أن يلحقهم الفناء والبلاء ولا يعرف مقدار مدة ذلك . ثم قال السيوطي ويؤيد ما ذكره ابن القيم ههنا ما أخرجه هناد بن السري في الزهد عن مجاهد قال للكفار هجعة يجدون فيها طعم النوم حتي يوم القيمة فلذا صيح بأهل القبر يقول الكافر "يا ويلنا من بعثنا من مردنا" فيقول المؤمن إلي جنبه "هذا ما وعد الرحمن وصدق المرسلون"³²⁵

فعلي³²⁶ذا يمكن أن يقال(ان)³²⁷ ماروي عن أبي بن كعب من أن جميع البشر ينامون نومة قبل الحشر علي ما قالوا غير صحيح الإسناد وماروي عن مجاهد في شرح الصدور من ان للكفار هجعة يجدون الخ غير هذا ولو كان هذا غير صحيح (الإسناد)³²⁸ أيضا لاطلع عليه جلال السيوطي³²⁹ ولم يؤيد به ما ذكره ابن القيم فح³³⁰ يكون ما استدلّ به العلامة سالما عن المنع مطلقا وتبقي الآية الكريمة علي ظاهرها لكن يردح علي العلامة ما يرد علي البيضاوي ههنا من عدم أماتة الكفار في القبر فيكونون ممن استثنى في نفخة الصعق وهو مستبعد³³¹ جدًا علي أن من استثنى فيها بقوله تعالي "إلا من شاءالله"³³² قيل هم الشهداء وقيل

³¹⁹ في نسخة و+ن.

³²⁰ شهاب الدين أحمد بن محمد بن عمر خفاجي، حاشية الشهاب، ج 8، ص 13.

³²¹ في نسخة و.

³²² في نسخة و+ا.

³²³ في نسخة و.

³²⁴ في نسخة و+ن.

³²⁵ السيوطي، شرح الصدور، ص 248.

³²⁶ ا : فعلا.

³²⁷ في نسخة ن.

³²⁸ في نسخة ن+ا.

³²⁹ السيوطي، شرح الصدور، ص 248.

³³⁰ ولم اجد في شرح الصدور للسيوطي، انظر القرطبي، الجامع لاحكام القرآن، ج 15، ص 41.

³³¹ و: مستبعد.

³³² النمل 87/27.

هم جبرائيل وميكائيل وإسرافيل وملك الموت عليهم السلام . وقيل هم الذين في الجنة الحور العين ومن في النار من أهل العذاب وخزنتها.

فصل "الروح هل تموت أم الموت للبدن وحده فقد اختلف الناس في هذا (فقالت)³³³ (ضألت)³³⁴
طائفة تموت وتدوق الموت لأنها نفس و "كل نفس ذائقة الموت" قالوا وقد دلت الأدلة علي أنها لاتبقي إلا الله وحده وقال الله تعالي "كل من عليها فان ويبقي وجه ربك ذو الجلال والإكرام."³³⁵ وقال آخرون لاتموت الأرواح فلنفسها خلقت للبقاء . والصواب أن يقال موت النفوس هو مفارقتها الأ جساد وخروجها منها كذا في كتاب الروح."³³⁶ الموت عند أصحابنا صفة وجودية مضادة للحياة . و(اما)³³⁷ ما روي عن ابن عباس من أنه تعالي خلق الموت في صورة كبش أملح لا يمر بشيء ولا يجد را عخته شيء إلا مات وخلق الحياة في صرورة³³⁸ فرس بقاء³³⁹ وهي التي كان جبريل³⁴⁰ والأنبياء عليهم السلام يركبونها خطوها مدّ البصر فوق الحمار دون البغل لا يمر بشيء ولا يجد ريحها شيء إلا حيي وهي التي أخذ السامري قبضة من أثرها فالتقاها علي العجل فيحي فوارد³⁴¹ علي منهاج التمثيل الصوري كما في إرشاد العقل السليم³⁴² . وذكر القاضي العلامة عضد الدين³⁴³ في تفسير قوله تعالي "خلق الموت والحياة"³⁴⁴ حيث قال "فيه وعرفت الحياة بما يصح بوجوده الإحساس او ما يوجب كون شيء³⁴⁵ يصح منه العلم والقدرة والموت عدم ذلك . وعرفت أيضا بلنفسها قوة تتبع الإعتدال النوعي ويفيض³⁴⁶ (عنها)³⁴⁷ سائر القوي وفسر الموت بعدم الحياة . وأصحابنا علي أنه صفة وجودية تضاد الحياة والآية تدل عليه لأن العدم لا يكون مخلوقا وتقدم الموت أن أريد به حال النطفة وما بعدها إلي الحياة (فظاهر وكذا أن أريد الموت في الدنيا فإن الأخرة هي دار الحيات)³⁴⁸ الأبدية ولهذا

³³³ في نسخة و+ن.

³³⁴ في نسخة ا.

³³⁵ الرحمن 26/55-27.

³³⁶ ابن القيم الجوزية، الروح، ص116-117.

³³⁷ في تفسير ابي السعود.

³³⁸ ا+و: سورة.

³³⁹ ابي السعود محمد بن محمد العمادي، ارشاد العقل السليم، ج 9، ص 2.

³⁴⁰ ن+و: جبرائيل.

³⁴¹ ن: افوارد.

³⁴² ابي السعود محمد بن محمد العمادي، ارشاد العقل السليم، ج 9، ص 2.

³⁴³ انظر المواقف في علم الكلام، لعبدالرحمن احمد الايجي، عالم الكتب، بيروت ص 371-384.

³⁴⁴ الملك 2/67.

³⁴⁵ ن+و: الشيء.

³⁴⁶ و: ويقبض.

³⁴⁷ في نسخة و+ا.

³⁴⁸ في نسخة و+ن.

ورد علي وجه التمثيل عن النبي صلي الله : "يوتي بالموت علي صورة كبش فيذ بح لإزيداد فراح³⁴⁹ السعيد وغم الشقي ولولا الحياة لم يتسور النعيم الدائم"³⁵⁰ فمن قال إن الموت صفة وجودية فالتقابل بينه وبين الحياة تقابل التضاد ومن فسره بعدم الحياة فالتقابل بينها تقابل العدم والملكه.

المقالة الثالثة

ذكر أنه لاختلاف³⁵¹ بين المسلمين أن الأرواح التي في آدم وبنيه وعيسي ومن سواه من بني آدم كلها مخلوقة الله. ونقل عن شيخ الإسلام ابن التيمة³⁵² "إن الروح الأدمي مخلوقة مبتدعة باتفاق سلف الأمة وأئمتها وسائر أهل السنة. وذكر أيضا بلن الله تعالى يرسل الملك إلي الجنين فينفخ نفخة تحدث (له الروح بواسطة تلك النفخة فتكن النفخة هي (سبب)³⁵³ حديث)³⁵⁴ الروح له كما كان للطار³⁵⁵ والإنزال سبب تكون جسمه والغذاء سبب نومه فمادة الروح من نفخة الملك ومادة الجسم من صب الماء في الرحم³⁵⁶ فهذه مادة سماوية وهذه مادة عرضية³⁵⁷ فمن الناس من يغلب عليه المادة السماوية فتصير روحه علوية شريفة ومنهم من يغلب عليه المادة العرضية³⁵⁸ فيصير³⁵⁹ روحه سفلية أرضية."

واعلم أن أرواح الموتى تنتفع بسعي³⁶⁰ الأحياء بأمرين مجمع عليهما بين أهل السنة من الفقهاء وأهل الحديث والتفسير إحداهما ما تسبب إليه المية في حياته والثاني الدعاء المسلمين والإستغفارهم له والصدقة والحج³⁶¹ علي نزاع يصل من ثوابه هل ثواب الإ نفاق أو ثواب العمل (فعند الجمهور يصل)³⁶²

³⁴⁹ و+ن: فرح.

³⁵⁰ أخرجه البخاري تفسيره 208. الحديث في الجامع الصحيح للبخاري. ه كذ: حَدَّثَنَا عُمَرُ بْنُ حَفْصِ بْنِ غِيَاثٍ حَدَّثَنَا أَبِي حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ حَدَّثَنَا أَبُو صَالِحٍ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُؤْتَى بِالْمَوْتِ كَهَيْئَةِ كَبْشٍ أَمْلَحَ فَيُنَادِي مُنَادٍ يَا أَهْلَ الْجَنَّةِ فَيَسْرِبُونَ وَيَنْظُرُونَ فَيَقُولُ هَلْ تَعْرِفُونَ هَذَا فَيَقُولُونَ نَعَمْ هَذَا الْمَوْتُ وَكُلُّهُمْ قَدْ رَأَى ثُمَّ يُنَادِي يَا أَهْلَ النَّارِ فَيَسْرِبُونَ وَيَنْظُرُونَ فَيَقُولُ هَلْ تَعْرِفُونَ هَذَا فَيَقُولُونَ نَعَمْ هَذَا الْمَوْتُ وَكُلُّهُمْ قَدْ رَأَى فَيُدْبِحُ ثُمَّ يَقُولُ يَا أَهْلَ الْجَنَّةِ خُلُودٌ فَلَا مَوْتَ وَيَا أَهْلَ النَّارِ خُلُودٌ فَلَا مَوْتَ ثُمَّ قَرَأَ

³⁵¹ ن: اختلاف.

³⁵² لم أقف مصدره.

³⁵³ في نسخة و.

³⁵⁴ في نسخة و+.

³⁵⁵ و+ن: الوطبي.

³⁵⁶ و+ن: الرحم.

³⁵⁷ و: ارضية.

³⁵⁸ و+ن: الارضية.

³⁵⁹ و: فتصير.

³⁶⁰ و: سعي.

³⁶¹ و: والجمع.

ثواب العمل نفس³⁶³ وعند بعض الحنفية إنما يصل إليه ثواب الإنفاق. واختلف في العبادات البدنية كالصوم والصلوة وقرأة القرآن. والذكر فمذهب الإمام أحمد وجمهور السلف وصولها وهو قول بعض أصحاب أبي حنيفة نص علي هذا الإمام أحمد في رواية محمد بن يحيى الكحال قال قيل لأبي حنيفة "الرجل يعمل الشيء من الخير من صلوة أو صدقة أو غير ذلك فجعل نصفه لأبيه أو لأمه قال أرجوا وقال الميت يصل إليه كل شيء من صدقة أو غيرها وقال أيضا أقرأ "آية الكرسي"³⁶⁴ ثلاث مرّاة و "قل هو الله أحد"³⁶⁵ و"قل اللهم³⁶⁶ أنت فضلته لأهل المقابر³⁶⁷ فالدليل علي إنتفاعه بما تسبب (إليه في حياته ماوراه مسلم في صحيحه من حديث أبي هريرة)³⁶⁸ إنّ رسول الله صلي الله عليه وسلم قال : "إذا مات الإنسان إنقطع عمله إلا من ثلاث إلا من صدقة جارية أو علم ينتفع به أو ولد صالح يدعو له"³⁶⁹ فاستثناء هذه الثلاث من عمله يدل علي أنها منه فإله الذي تسبب إليها وفي سنن ابن ماجه من حديث أبي هريرة قال قال رسول الله صلي الله عليه وسلم: إنما يلحق المؤمن من عمله وحياته بعد موته علما علمه ونشره أو ولدا صالحا تركه أو مصحفا ورثه أو مسجدا بناء أو بيتا لابن السبيل بناه أو نهرا إكراه أو صدقة أخرجها من ماله في صحته تلحقه من بعد موته.³⁷⁰ وفي صحيح مسلم أيضا من حديث جرير بن عبد الله قال قال رسول الله صلي الله عليه وسلم : "من سن في الإسلام سنة حسنة فله أجرها وأجر من عمل بها بعده من غير أن ينقض من أجورهم شيء ومن سن في الإسلام سنة سيئة كان عليها وزرها ووزر من عمل بها من بعده من غير أن ينقض من أوزارهم شيء"³⁷¹ ومنها³⁷² المعني روي عن النبي صلي الله عليه وسلم من عدة وجوه (صحيح)³⁷³ وحسان.³⁷⁴ والدليل علي إنتفاعه بغير ما تسبب القرآن والسنة والإجماع وقواعد الشرع كما في كتاب الروح.

فصل في الشريعة السنة³⁷⁵ في زيادة أن يبدأ³⁷⁶ بالوضوء فيتوضأ ويصلي ركعتين يقرأ في كل ركعة "بalfاتحة" و"حبة الكرسي" مرة و"سورة الإخلاص" ثلاثا ويجعل ثوابها للميت ثم يمشي علي وقار

³⁶² في نسخة ن+.

³⁶³ ن: نفسه.

³⁶⁴ البقرة 2/255.

³⁶⁵ الإخلاص 1/112.

³⁶⁶ آل عمران 3/26.

³⁶⁷ و: القبور.

³⁶⁸ في نسخة و+.

³⁶⁹ اخرجه مسلم, وصايا, 3.

³⁷⁰ اخرجه ابن ماجه, مقدمة, 20.

³⁷¹ اخرجه مسلم, علم, 15.

³⁷² ن: وهاذا.

³⁷³ في نسخة و+.

³⁷⁴ ابن قيم الجوزية, الروح, ص 298-299.

³⁷⁵ لم اجد مصدره.

فلذا بلغ المقابر قال عليكم السلام أي بتقديم عليكم علي السلام علي العكس السلام علي الأحياء هكذا قال عليه السلام في الحديث أهل الديار من المسلمين والمؤمنين رحم الله المستقدمين منكم والمستأخرين منا أنتم لنا سلف ونحن لكم تبع وإنا إن شاء الله تعالى بكم لاحقون ثم يقعد عند القبر المقابلة وجهه ويقرأ سورة يس وما تيسر له من القرآن يسبح ويدعوا للميت ويرجع بعده.

ونقل بعض الفقهاء الفضلاء عن روضة العلماء ويخاطبهم خطاب الحاضرين بالسلام كما ورد في الحديث " فيقول سلام عليكم أهل الدار قوم مؤمنين رحم الله المستقدمين منكم والمستأخرين منا أنتم لنا سلف ونحن لكم تبع وإنا إن شاء الله تعالى بكم لاحقون " ³⁷⁷ وروي مسلم عن بريدة قالت قال عليه السلام " نهيتكم عن زيارة القبور إلا فزروها. " ³⁷⁸ هذا في حق الرجال ما ³⁷⁹ في (الحق) ³⁸⁰ النساء فروي أنه عليه السلام لعن زورات القبور وقيل أنه قبل أن يرخص في زيارتها ³⁸¹ ومنهم من كرمها ³⁸² مطلقاً لقلّة صبرهنّ وكثرة جهنّ ³⁸³. وأما إتباع الجنّاة فلا رخصة لهنّ فيه كذا نقل البركوي في رسالة عن زين العرب . ونقل عن فتاوي الحجة وفي الخبر " من زار قبر مؤمن وقال اللهم إني أسئلك بحق محمد أن لاتعذب هذا الميت رفعه الله العذاب عنه إلي يوم ينفخ في الصور. " ³⁸⁴

فصل قد نهى النبي عليه السلام عن كسر عظام الميت وقد مر برجل جالس علي قبر فنهاه وقال لاتؤذوا ³⁸⁵ الموتى في قبورهم وقال ص الح المري سألت بعض العلماء لأ ي شيئ نهى عن الصلوة في المقبرة. فاستدلّ بحديث " لاتصلّوا في القبور فلينّ ذلك حسرة عليهم لأ منتهي لها " ³⁸⁶. وفي الحديث إنّ رسول الله صلي الله عليه وسلم مرّ ببنيتم بيكي علي قبر أبيه فبكي رحمة له فقال ³⁸⁷ " إن الميت يعذب ببكاء الحي " ³⁸⁸ إن كان يحزنه ويسؤه.

³⁷⁶ و: بيتداء؛ ن: بيداء.

³⁷⁷ اخرجه مسلم، جنانز، 35.

³⁷⁸ اخرجه مسلم، جنانز، 36.

³⁷⁹ و: واما.

³⁸⁰ في نسخة و.

³⁸¹ و: زياراتهم.

³⁸² ا: كرمها.

³⁸³ و+ن: جزعهن.

³⁸⁴ لم اجد مصدره.

³⁸⁵ و: لا يؤذوه.

³⁸⁶ اخرجه مسلم، جنانز، 33؛ الترمزي، جنانز، 56.

³⁸⁷ و+ا: .. فعال

³⁸⁸ اخرجه البخاري، جنانز، 33.

فصل نقل محمد بن بدير محمد بن علي الفناري³⁸⁹ في رسالة المتعلقة بأحوال الموت عن التنبيه والروضة ولا بأس بالنقل ههنا حيث قال فيها ذكر في التنبيه³⁹⁰ إن أرواح المؤمنين يأتون في كل ليلة الجمعة وفي الروضة أو يوم عيد أو يوم عاشرا³⁹¹ أو ليلة النصف من شعبان فيقومون ببناء بيوتهم ثم ينادي كل واحد منهم بصوت حزين يا أهلي وأولادي وأقربائي أعطفوا علينا بالصدقة واذكرونا ولا تنسونا وارحمونا في غربتنا في قبر ضيق وسجن وثيق وغم طويل وفقر شديد قد كان هذا المال الذي في أيديكم في أيدينا أنالو تنفق في طاعة الله لم تسأل عنه وأنتم تأكلون وتشربون ونحن نحاسب ونعذب فيرجعون باكين ثم ينادي كل واحد منهم بصوت حزين قنطهم الله من الرحمة كما قنطونا من الدعاء والصدقة . وروي عن أبي هريرة رضي الله عنه أن النبي صلي الله وسلم قال : " إذا مات المؤمن قام روحه حول داره شهرا فينظر إلي من خلفه كيف يقسم ماله وكيف يؤدي ديونه فاذا³⁹² تم (شهر)³⁹³ ردّ إلي حفرته³⁹⁴ فيحسب حول قبره فينظر من يأتيه ويدعوا له فلذا تم سنة رفع روحه حيث يجتمع فيه الأرواح إلي يوم ينفخ في الصور . وفي الجامع " أن الأرواح يزور بعضهم³⁹⁵ بعضا³⁹⁶ في ليلة الجمعة " قال عبد الله بن مبارك " هل يتوكفون³⁹⁷ الأخبار ماذا أتاهم الميت قالوا ما فعل (هذا)³⁹⁸ فلان فقالوا ألم يأتكم أو قدم عليكم فيقولون "إنّا لله وإنّا إليه راجعون"³⁹⁹ سلك به غير سبيلنا كذا في شرح الخطيب⁴⁰⁰ وقد قيل إنّ من مات بغير وصية لم يؤذن له بالكلام في البرزخ إلي يوم القيامة ويتزاور الأموات ويتحدثون وهو ساكت فيقولون إنه قد مات من غير وصية كذا في الشريعة كذا في رسالة البركوي⁴⁰¹ عليه الرحمة. اللهم أرزقنا الفهم واليقظة من نوم الغفلة ووقفنا للتفكير في أمر خاتمنا واجعل آخر عمرنا مع البشارة.

³⁸⁹ لم اجد مصدره.

³⁹⁰ لم اجد مصدره.

³⁹¹ و+ن: عاشورا.

³⁹² السيوطي, شرح الصدور, ص 352.

³⁹³ في نسخة ن+ا.

³⁹⁴ ن+ا: حضرته

³⁹⁵ و: بعضها.

³⁹⁶ اخرجه احمد بن حنبل, ج 2, ص 335.

³⁹⁷ ن: ايتوكفون.

³⁹⁸ في نسخة و.

³⁹⁹ البقرة 156/2.

⁴⁰⁰ لم اجد مصدره.

⁴⁰¹ لم افق مصدره.

والحمد لله ربّ العالمين والصلوة والسلام علي خير خلقه محمد (وعلي)⁴⁰² وآله وصحبه أجمعين
(أمين)⁴⁰³ تمت م. (برحمتك يا أرحم الراحمين, كتبه الفقير إبراهيم الحصاصي ... موقتا سنة 1162 في
أواخر ربيع الأول)⁴⁰⁴ (الرسالة في مدينة روسجق بتوفه كتبها محمد بن عمر)⁴⁰⁵

⁴⁰² في نسخة و+ن.

⁴⁰³ في نسخة و+ن.

⁴⁰⁴ في نسخة و.

⁴⁰⁵ في نسخة ن.

ÖZET

18. yy.da yaşamış olan Kadızâde Muhammed Arif Muhammed Erzurumî, (ö. h. 1171) kelim ile fıkıh başta olmak üzere pek çok alanda ilmiyle tebarüz etmiş ve yirmiye yakın eser vermiştir. Bu eserler henüz ilim alemine sunulmamış ve yazma nüshalar halinde kütüphanelerde araştırmacıların ilgi ve alakasını beklemektedir. Buna ilaveten kendisine bazı eserler isnad edilmiştir. Ancak bu eserlerin ona ait olmadığı tezimizde gerekçeleriyle ortaya konulmuştur.

Tahkikini yaptığımız Kadızâde'nin *Kaşif'-ü hâli'l-mevta ve'l-berzah* adlı Risâlesi berzah alemleri hakkındadır. Bu eserin edisyon kritiğinin yapılmasının gayesi, gün yüzüne çıkarılmasıdır. Risâle, giriş ve fasıllardan oluşan üç bölüme müteşekkildir. Müellif kabir sorgusu, kabir azabı ve kabir nimetinin var olduğunu delilleriyle ispatlamaya çalışır. Kabirde ruh-beden münasebeti ile kabir ziyareti meselelerini geniş bir şekilde ele alır ve gerektiğinde tevakkuf eder. Ayrıca müellif iktibaslarında genel olarak Ehl-i Sünnet düşüncesinin temel referanslarını kullanmıştır.

ABSTRACT

Kadizade Muhammed Arif Muhammed Erzurumî, who lived in the XVIII. Century (died in 1759-60) is known for many of his scientific studies in religion, especially in Islamic theology (*kalam*) and islamic jurisprudence (*fiqh*). He produced around 20 works. These works have not yet presented to the scientific world. They are in the form of handwritten manuscripts and are kept in libraries for the interest of researchers. In addition some other tractates (*Risalah*) have been attributed to Kadizâde. However it is exposed that these tractates do not belong to him by reasoning.

The tractate of Kadizâde, *Kashif-u hâli 'l-mawta wa 'l-barzakh*, I have made critical editions, is about the grave life (*barzakh*). My purpose in this study is to present the tractate to the academic world. The tractate consists from an introduction and three sections which have chapters. The author tries to demonstrate the grave query, torment and blessing. He handles in detail the relationship between body and soul and problem of visiting grave. Besides the author commently used the references of Ahl al-Sunnah theology in his quotations.

ÖZGEÇMİŞ

Muhammet Hanefi SULUOĞLU

1982 yılında Trabzon-Dernekpazarı İlçesi Taşçılar köyünde doğdu. 1992 yılında ilkokulu, 1994 yılında hafızlığını tamamladı. 2000 yılında Trabzon İmam-Hatip Lisesinden mezun oldu. 2004 yılında Erzurum Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesini tamamladı.

2004 Aralık ayında Ardahan-Posof İlçesi Uğurca köyüne İmam-Hatip olarak atandı. 2006 yılında Trabzon-Maçka ilçesi Çamlıdüz Yayla-köyüne nakil etti. Maçka'daki görevi süresince Müftü Halit Aydın Kütüphanesinde çalıştı. 2008 yılında İstanbul-Fatih Karaali Mescidi'ne tayin oldu. Halen imam-hatip olarak bu görevini sürdürmektedir.

Ayrıca 2007 yılında K.T.Ü. Rize İlahiyat Fakültesi Kelam ana bilim dalında başladığı Yüksek lisans eğitimine devam etmektedir.